

Lamprecht, Arnošt

Vývoj tzv. klasické praslovanštiny v letech 400-800 n.l.

In: Lamprecht, Arnošt. *Praslovanština*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1987, pp. 39-80

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122227>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4. VÝVOJ TZV. KLASICKÉ PRASLOVANŠTINY V LETECH 400—800 n. l.

4.1. VÝCHOZÍ VOKALICKÝ SYSTÉM KLASICKÉ PRASLOVANŠTINY

4.1.1. Výchozí vokální systém tzv. klasické praslovanštiny jsme si představili takto:

<i>i</i>	<i>y</i>
<i>ɔ</i>	<i>ɔ̃</i>
<i>e</i>	<i>ě</i>
<i>ě</i>	<i>a</i>

Řekli jsme přitom, že jery (*ɔ*, *ɔ̃*) tu ještě nebyly totožné (okolo r. 400) s pozdějšími jery (z období okolo r. 800), nýbrž reprezentovaly krátké *i*, *y*. Také jsme vyslovili jisté pochyby o tom, kdy byla zcela dokončena delabializace zadních vokálů (tj. *y*, *ɔ*, *ě*), zda už před tzv. I. palatalizací, či až před monoftongizací diftongů.

Přesné rozdělení vokálů na přední a zadní, jak je patrné ze schematického znázornění systému, se odrazilo i v systému konsonantickém jako tzv. I. palatalizace (*k* > *č*, *g* > *dž* > *ž*).

4.2. I. PALATALIZACE KONSONANTŮ

4.2.1. Raně praslovanský systém konsonantů jsme si uvedli v předcházejících výkladech. Byl poměrně jednoduchý. Pro ujasnění východiska změn si ho uvedeme znovu:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
		(<i>š</i>)	
<i>k</i>	<i>g</i>	(<i>ch</i>)	

Veláry *k*, *g* se před vokály přední řady, tj. před *i*, *ɔ*, *e*, *ě*, palatalizovaly. Šlo tu vlastně o asimilaci konsonantů k následujícím vokálům. Tím z *k*, *g* vznikly pala-

talizované *k'*, *g'*; stejně tak vzniklo z *ch* palatalizované *ch'*, pokud ovšem *ch* už bylo konstituováno jako samostatný foném. Záleží tu na době přechodu modifikovaného *š* (po *i*, *u*, *r*, *k*) v *ch*, jak jsme uvedli výše (viz 3.2.3.). Palatalizované *k'*, *g'* (a také *ch'*, pokud už bylo) se pak asibilovaly a změnily se v *č*, *dž* > *ž* (a *ch'* v *š*).

4.2.2. Poznámka. Palatalizace konsonantů před předními vokály je jev známý i z jiných jazyků. Již ve staré indičtině se vyskytuje změna *k* > *č*, *g* > *ǰ* [*dž*] před předními vokály, srov. sti. *pačati* „peče“, *ǰiva-* „živě“. V slově *pačati* bylo v době palatalizace po *k* ještě *e*, nikoli *a*, palatalizace tu nastala před splynutím *e s a*, *o* v jednu hlásku *a*. Jde tedy o palatalizaci prastarou, od slovanské vzdálenou téměř 2000 let. Obdobné příklady palatalizace máme v italském *amici* [*amič*], kde je *č* před *i*, nebo v rumunském *zece* [*zeče*], které vzniklo z lat. *decem* [*dekem*] postupem *dekem* > *dek'e* > *deče* > *d'eče* > *džeče* > *dzeče* > *zeče*. Tyto poslední románské palatalizace jsou patrně časově nepřilíš vzdálené palatalizacím slovanským.

4.2.3. A nyní si uvedeme vhodné příklady změn velár při tzv. I. palatalizaci:

Příklady změny *k* > *k'* > *č*: a) stsl. *či* (čes. *či*, pol. *czy* atd.), lat. *qui* „jak“, avest. *či* „jak“, starosas. *hwī* „proč, jak“; stsl. *sočiti* proti *sokъ*;

b) stsl. *čь-to* (české *č* < *čь* po předložkách *več* < *vъčь*, *nač* < *načь*), lat. *quid*, chet. *kuit*, sti. *čit*, staroir. *cid*; prasl. *čьrvъ*, lit. *kirmis*; před sufixem *-ьnъ*: stsl. *mlěčьnъ*, ale *mlěko*;

c) prasl. *čelo* (pův. vyvýšená část hlavy), lit. *kelti* „zdvihat“, lat. *ex-celsus* „vyvýšený, vynikající“; prasl. *čelověkъ/čьlověkъ* (je to složenina; první část *čelo-* odpovídá řec. *telos* „tlupa“ < **k^welos* (nostrat. *Ḳülä* „obščina, rod“); druhá část *věkъ* odpovídá lit. *vaikas* „chlap“, ide. **woikos*; celek *čelo-věkъ* pak znamená „člen tlupy, obščiny, rodu“); 3. os. sg. *teč-e-tъ* (< *tek-e-tъ*), *peč-e-tъ* (< *pek-e-tъ*); vok. typu *čьlověče!* (-če < -ke); d) *kričati* < *krik-ě-ti* a pod. příklady.

Příklady změny *g* > *g'* > *dž* > *ž*: a) prasl. *živo*, lit. *gyvas* [*givas*], lot. *dzivs*, sti. *ǰiva-*, lat. *vivus* (vše z ide. **g^wiwo*); prasl. *žila*, lit. *gysla* [*gisla*], lot. *dzisla*, arm. *ǰil* „šlach“;

b) stsl. *nožьka* (ale *noga*), *božьbъ* (ale *bogъ*);

c) prasl. *žena*, staroprus. *genna*, avest. *gənā*, řec. *gunē*, staroir. *ben*, arm. *kin*, gót. *qinō* (ide. podoba předcházející slovanské je *g^wenā* nebo *g^wenō*; slovo starobylé, nostratická rekonstrukce *kūni*, tak i staroturecké (jenisej.) *kūni*); stsl. *ženъ* (ale *gьnatī*), lit. *genu*, *ginti*; stsl. *bože!* (ale *bogъ*); 3. os. sg. *mož-e-tъ* (< *māg-e-tъ*); prasl. *žegъzul'a* „žežulka, kukačka“, lit. *gegužė* „kukačka“;

d) stsl. *žalb* (rus. *žal'*), lit. *gėla* „bolest“; prasl. *žarъ* (< **gēr-*, *gorěti*).

Příklady změny *ch* > *š*: stsl. *šlěmъ* (starorus. *šelomъ*, ukr. *šolom* atd.) ze staršího *šelmъ* a to z germánského **helmaz* (gót. *hilms*) „přilba“; čes. *šat*, patrně z germ. **hētaz*; tato přejetí jsou dokladem změny *ch* > *š* (nebo substituce hlásek v jistých pozicích).

Další doklady alternace *ch* – *š*: *tichъ* – *tišina*, *grěchъ* – *grěšьnъ*, *mucha* – *mušьka* atd.

4.2.4. Poznámka ke změně *g* > *g'* > *dž* > *ž*. Dokladem toho, že z palatalizova-

ného *g'* vzniklo nejdříve *dž* (a teprve potom *ž*), je skupina *ždž*, srov. stsl. *iždeno* (< *iždženo* < *jbz-dženo*) „vyženu“ a naše české *Žďár* je ze staršího *ždžár* a to z *jbz-džarъ* (< **jbz-gér-*). Ve skupině *ždž*, která vznikla palatalizací ze *zg* před předními vokály, se totiž *dž* zachovalo. V ostatních případech přešlo v *ž*, srov. vokativ *bāge* > *bādže* > *bāze* > stsl. *bože!* nebo stsl. *ženo* „ženu“ proti *iždeno* (< *iždženo*). Zjednodušení *dž* > *ž* je rovněž běžná fonetická změna, protože znělé mají zpravidla slabší artikulaci (jsou „lenisovější“) než neznělé, srov. i obdobný vývoj ve francouzštině, kde rovněž *dž* dalo *ž*, např. *gentilhomme* [žan-] proti anglickému *gentleman* [džen-], a konečně i zjednodušení *dz'* > *z'* v češtině, ukrajinštině aj. (o tom viz dále).

4.2.5. První palatalizace se provedla i před *j*, což je konsonant příbuzný vokálu *i*, srov. stsl. *straža* (< *stārg-ja*), *pritsča* (< *pritsk-ja*), *plačŏ* (< **plak-jam*) atd. Patřily by sem i případy *duša* (proti *duchъ*) a *suša* (proti *suchъ*), ale to záleží na době přechodu *š* > *ch*, jak jsme uvedli výše (při změně *s* > *š* (*š/ch*) po *i*, *u*, *r*, *k*).

4.2.6. Chronologie tzv. I. palatalizace. První palatalizace se provedla jednotně ve všech slovanských dialektech ještě před r. 500 (tj. před rokem hlavního rozchodu slovanských kmenů do nových sídel). Na druhé straně se provedla po přejetí některých slov z germánských jazyků **helmaz* > *šelmъ*, **kinda-/kintha* (něm. *Kind*) > *čedo* „dítě, patrně panské“. Přihlédneme-li k tomu, že gótská říše byla rozbita Huny r. 375, můžeme usuzovat, že tomu tak bylo po tomto datu. Další opěrné body nám dávají místní jména. V horním Podněpří narazili Slované na řeky, které měly baltský název *Laukesa*, *Akesa*; přejali tyto názvy a provedli I. palatalizaci, takže nyní znějí *Lučesa*, *Očesa*. Pravděpodobně to bylo v průběhu V. století. Dále přejali při postupu na severozápad i finské názvy řek a provedli v nich I. palatalizaci (*Ižora*, *Seližarovka*, ale jezero *Seliger* je už bez této změny); to by svědčilo o životnosti této změny ještě na sklonku V. století.

Na základě všech těchto dat a s přihlédnutím k tomu, že každá hlásková změna má svůj počátek, průběh a konec, jak řekl slovenský slavista L. Novák, a provádí se přibližně 75 let (což jsou tři generace), soudíme, že I. palatalizace probíhala přibližně v rozmezí let 400–475 (± 25 let) n. l.

4.3. PRASLOVANSKÉ PŘEHLÁSKY 'y > i' ('b > b) a 'ā > e

4.3. Po provedení I. palatalizace nebo na konci jejího průběhu nastala tzv. přehláska praslovanských vokálů, a to dlouhého 'y > i' a jemu odpovídajícího krátkého 'b > b' a také 'ā > e' (v staré interpretaci 'o > e') a patrně i 'a > ě'. Tyto změny nastaly ještě před monoftongizací diftongů, neboť 'ai > ě', ale 'āi > ei > i'.

Praslovanské přehlásky jsou příkladem asimilace konsonantů a vokálů uvnitř slabiky (stejně jako tzv. I. palatalizace). Obě změny jsou tak příkladem tendence k tzv. slabičné harmonii.

4.3.1. Příklady změny:

a) *y* > *i*: ide. základ *sjū-* dal *sjy-* a to se přehlasovalo na *sji-*; po palatalizaci alveolár *sji* dalo *ši*, srov. prasl. *šiti* „šiti“, *v-*ový element z pův. *sjū-* máme v odvozeném *švъcbъ* „švec“ (< **sjū-ŷ-ik-*), kde se *ū* rozložilo na *uŷ* a to dalo *-bv-*, které se po *sj* přehlasovalo na *-bv-* (tedy vzniklo *šbv-*);

b) *ʒ* > *ʒ*: *jǫgǣ* „jho“ (sti. *yuga-*, lat. *iugum*, gót. *juk*) > *jǫgǣ* (stsl. *igo*, čes. *jho*); *-ʒv-* > *-bv-* bylo uvedeno výše;

c) *ǣ* > *e*: *jǣgǣ* > *jegǣ* (stsl. *jego* „jeho“) proti *tǣgǣ* (stsl. *togo*); *mǣrjǣ* > *mǣrje* (> *mor'e*), *pǣljǣ* > *pǣlje* (> *pol'e*); *kǣnjǣmь* > *kǣnjemь* (> stsl. *koňemь*); *kǣzjǣi* > *kǣzjei* > *kǣzži* > *kozži* (> stč. *kóži* „kůži“, dat. sg.); protiklad konc. *ě* u tvrdých typů flexe (z diftongu *ǣi*) proti *-i* u měkkých typů (z diftongu *ei* < *ǣi*) je dán právě praslovanskou přehláskou *ǣ* > *e* (dř. *o* > *e*);

d) *a* > *ě*: *zmija* > *zmiě* v staroslověnských hlaholských textech. F. V. Mareš tuto přehlásku pokládá za obecně slovanskou. Ve většině praslovanských dialektů se však tato přehláska nevyskytuje (byla patrně zrušena), srov. *zmija*, *zeml'a*. Shevelov se domnívá, že široké *ǣ* (tj. *ě*), u něho psané *ǣ*, se změnilo v *a* po tupých sykavkách a *j* ještě před II. palatalizací.

4.4. ZÁKON OTEVŘENÝCH SLABIK

4.4.1. V praslovanštině v souvislosti s těsným sepětím konsonantů a vokálů v rámci jedné slabiky, čili v rámci slabičné synharmonie, která se svými důsledky projevila jako I. palatalizace a jako praslovanské přehlásky, začala se projevovat tendence, aby slabika končila pouze vokálem. Je to vlastně jistý návrat ke staré protoindoevropské struktuře *CACA*, příp. *CA-SCA*, *CARCA* > *CRACA*, *CARACA*. Tato tendence k tzv. otevřeným slabikám, známá jako tzv. zákon otevřených slabik čili zákon o stoupající sonoritě slabiky, působila téměř po celé klasické praslovanské období, tj. od uvedených palatalizací a praslovanských přehlásek až do tzv. metateze likvid (do r. 800 n. l.), zčásti pak pokračovala i později zánikem nosovek na části území a přestala působit až po zániku jerů koncem X. století (na Rusi až asi o 150–200 let později). Projevila se v přesunutí slabičné hranice, tj. místo *nes-ti*, *gněz-dǣ* vzniklo *ne-sti*, *gně-zdǣ* (*gně-zdo*), místo *tep-ti* > *te-pti* a to se pak zjednodušilo na *te-ti*. Tím byl způsoben zánik konsonantů uvnitř praslovanských slov. Zůstaly jen takové skupiny souhlásek, které byly na počátku slova, srov. zachování *st* v *ne-sti*, protože *st* bylo na počátku slova obvyklé. V některých případech, kdy se obdobné skupiny konsonantů sice na počátku slova vyskytovaly, ale byly řídké, vzniklo dvojí řešení (*ve-dlb*, *ple-tb* v západoslovanských jazycích a v okrajových částech i jinde, nebo *ve-lb*, *ple-lb* na většině východoslovanského a jihoslovanského území).

4.4.2. Byla-li slabika ukončena neslabičným *j*, *ŷ*, v diftonzích *ǣi*, *ei*, *ǣu*, *eu* došlo k tzv. monoftongizaci diftongů, byla-li ukončena *n*, *m*, vznikly nosové samohlásky

ę, ę, byla-li ukončena *r, l*, došlo k tzv. metazezi likvid. Všechny ostatní koncové konsonanty u slova (jako *s, r*, příp. *t, d*) odpadly, pokud se tak ovšem nestalo už dříve, srov. např. staroslověnské *noštb* (nom. sg.), *nošti* (gen. sg.) a litevské *naktis* (nom. sg.) a *nakties* (gen. sg.) nebo slovanské *čb* (v *čb-10*) a lat. *quid*.

4.5. MONOFTONGIZACE DIFTONGŮ

4.5.1. Diftongy *āi* (< ide. *ai, oi*), *ei*, *āu* (< ide. *au, ou*) a *eu* se po provedení první palatalizace a po přehlásce *ǣ* > *e* v duchu zákona otevřených slabik monoftongizovaly; *āi* dalo *ě* (výjimečně *i*), *ei* > *i*, *āu* > *u*, *eu* > *u* [*u*].

Poznámka. Monoftongizace jsou běžným zjevem v různých jazycích, např. *ai* se monoftongizovalo v *e* ve francouzštině, nové řečtině, latině (srov. *Caesar* [*Kaesar*] středověká výslovnost *Cēsar*), *au* v *o* v latině a ve francouzštině, *ou* v *u* řečtině a ve francouzštině, *eu* > *ü* (*iü*) v germánských jazycích, *eu* > *ö* ve francouzštině, *oi* v *i* v nové řečtině atp.

4.5.2. Nyní si uvedeme vhodné příklady na monoftongizaci:

a) *āi* > *ě*: psl. *lěvъ* a lat. *laevus*; psl. *ročě* a lit. *rankai*; prasl. *děverbъ* „švagr“ a řec. *ḗv̄* (*v*)*ēr*, arm. *taygr*, sti. *děvr-*; prasl. *cěna* a lit. *kaina*, lat. *poena*; stsl. *vědě* „vím“ a gót. *wāit*, sti. *věda*, řec. (*v*)*oida*; hojně je *ě* v koncovkách, srov. *žen-ě* a lat. *femin-ae*, prasl. *vьlcěchъ* (< **vilkoisu*) a sti. *vrkěšu*.

b) *āi* > *i*: prasl. *vьlci* a lit. *vilkai* (řec. *lukoi*); imp. stsl. *beri* a řec. *pherois* „kěž neseš“, gót. *berais*.

c) *ei* > *i*: prasl. *zima* a řec. *kheimōn*, lit. *žiema*, sti. *hēmanta-*; prasl. *vidъ* a lit. *veidas* „obličej“, řec. (*v*)*eidōs* „podoba“; prasl. *ližp* a řec. *leikhō*, lit. *liežti*; rovněž *ei* (< *āi*) dává *i*: stsl. *koňi* (-*i* < -*ei* < -*āi*) proti *rabě* (-*ě* < -*āi*), stsl. *zeml'i* (-*i* < -*ei* < -*āi*) proti *ženě* (-*ě* < -*āi*), pod. u sloves stsl. *molite!* proti stsl. *nesěte!* (srov. čes. *jděte!*) atd.

d) *āu* > *u*: prasl. *suchъ* a lit. *sausas*; prasl. *rudъ* a lit. *raudas*; prasl. *turъ* a lat. *taurus*; prasl. *ucho* a gót. *ausō*; prasl. *buditi* a sti. *bōdhayati* „budí“ (*ō* < *ou*); prasl. *duchъ* < pozdně ide. **dousos*; stsl. *kujp* a *kovati*, starohornoněm. *houwan* (*hauen*); hojně je v morfologických tvarech, srov. gen. sg. *synu*, *vьrchu* a lit. *sūnaus*, vok. sg. *synu!* a lit. *sūnau!* atd.

e) *eu* > *u*: stsl. *l'udbje* a řec. *e-leutheros* „svobodný“; stsl. *pl'ušta* a řec. *pleu-mōn*; stsl. *l'ubъ* < **leub-os*; stsl. *kl'učb* (ze základu **klēu-*); prasl. *kl'uditi* (< **kleud-*); stsl. *bl'udp* „dávám pozor“ (< **beud-*, srov. gót. *ana-biudan* „pobízet“, řec. *peuthomai* „dovídám se“); prasl. *šujb* (< *s* *u-jb* < **seu-jo-s*); stsl. *štuždъ* (< *tjudjb* < *t'ud-jb* < **teud-jo-s*) „lidový“ → „cizí“.

4.5.2.1. Poznámka. V některých případech místo *u* máme *u*. Buď tu jde o sekundární ztvrdnutí, tak patrně v pol. příkladu *pluca/pluca*, dolnoluž. *pluco*, polab. *plaucā* atd. (proti starorus. *pl'uča*, sloven. *pl'úca*, slovin. *pljuča*), nebo tu musíme předpokládat *āu*, které dalo náležitě *u*. F. V. Marešem citované doklady *tūkъ* > *tukъ*, *strūm-* > *strum-* (v slově *strumeň*), *synū* > *synu* na podporu tvrzení,

že vokál *ū* (tj. naše přední *u* s jotací, tedy *ʲu*) se po labiálách a alveolárách choval podle svého nefonologického charakteru, tj. ztrácel svůj timbrový příznak, nejsou zcela průkazné, neboť *tukъ* má už v litevštině paralelu *taukas*, lot. *tauks*, *strum-* v lit. nář. *straumuo* a koncové *-u* v lok. sg. *synu* je z ide. *ouH* (Erhart 1982). Rovněž srovnání řec. *Neuroi* a říčního názvu *Nur* je podle Shevelova jen hypotetické a *u* v říčním názvu může být rovněž z *ou*. Shevelov pak shrnuje, že *eu* dalo ve všech případech *ju* (tj. podle nás *ʲu*).

4.5.3. Všechny vokály vzniklé monoftongizací byly dlouhé. V příkladech jsme délku neoznačovali, nýbrž jsme užívali přepisu běžného pro praslovanštinu (jako např. se neoznačuje délka nad *a*, *ě*, *i*, *y*, které také byly dlouhé).

4.5.3.1. Po provedené monoftongizaci se dostal do systému nový labializovaný vokál ve dvou podobách *u/u* [*ū/ʲū*]. Při vývoji *āu > u* [*ū*] můžeme buď předpokládat ve shodě s F. V. Marešem přechodný vokál *ō*, který brzy přešel v *ū*, nebo je možno si vývoj představit takto: *āu > ou > °u > ū*. Vokál *ā* mohl totiž být před neslabičným *u* ještě slaběji labializován a znit [ǣ]; jako vokál nízký se pak přiblížil v důsledku asimilace k následujícímu vysokému *u*; přesunutím váhy diftongu na druhý komponent a další asimilací pak došlo k plné monoftongizaci. Obdobně se monoftongizovalo i *ei*, tj. *ei > eṛi > eṛi > i*, a to patrně ještě o něco dříve, protože na mezislabičném předělu máme za *ei* již *bj* jako za dlouhé *i* (srov. stsl. *biti* – *bjj*), kdežto za *āu* máme *ov* (srov. *kujp* – *kovati*). V nové době máme takový postup monoftongizace doložen z tzv. dolských nářečí českého jazyka (na rozhraní středomoravských a východomoravských nářečí), srov. *mouka* $\geq$ *m°úka* $\geq$ *múka*, pod. *streichek* $\geq$ *str°iček* $\geq$ *striček*. U *ai* se oba komponenty vzájemně asimilovaly a splynuly v dlouhé [*ā*] (patrně postupem *ai > ae > ää > dlouhé ā*), které označujeme grafickým znakem *ě* (jako *ě* vzniklé z ide. *ē*); nebo v případě stoupavé intonace, kdy váha byla od počátku na druhém komponentu, byl vývoj obdobný jako u *ei* (tj. *ai > ai > °i > i*). Příkladem pro to je prasl. tvar *vьlci* (stsl. *vlci*) ve srovnání s lit. *vilikai* a řec. *lukoi* a dále prsl. imperativ *beri* ve srovnání s *berěmb* a *berěte* (a řec. *pherois*, *pheroimen*, *pheroite*), nepodařilo se nám ovšem vysvětlit vznik *i* z pův. *ai* (ide. *oi*) přesvědčivěji jinak. U *eu* došlo obdobně jako u *ei* k asimilačnímu přiblížení k vysokému *u*, takže vzniklo *e* úzké; vývoj si lze představit takto: *eu > eṛu > °u > ʲu > ʲū*. Tento postup je znám rovněž z vývoje jiných jazyků. Předsunuté neslabičné *j*, které je pozůstatkem první části komponentu, dává s předcházejícím konsonantem tytéž výsledky jako původní *j* (*j*), srov. prasl. *šujb* (< **seu-jo-* „levý“ a stsl. *štuždb* (< *tjudjb* < **teud-jo-* „cizí“).

4.5.3.2. Jak je vidět, monoftongizací *ai*, *ei* vznikly vokály totožné s již existujícími vokály, tj. *ě*, *i* (nebo vokály jim velmi blízké, které s nimi brzy splynuly), kdežto monoftongizací *āu*, *eu* vznikl nový labializovaný vokál ve dvou podobách *u/ʲu*. Tím byl starší vokalický systém narušen. Byl tím dán podnět k pozdější přestavbě celého vokalického systému a k možné labializaci krátkých vokálů, především *ā*. Ale to nastalo až později (okolo r. 800).

4.5.4. Monoftongizace se také odrazila v konsonantickém systému jako tzv. II. palatalizace (před novým *ě*, *i* se *k*, *g*, *ch* znovu palatalizovaly, a to tentokrát v *c'*, *dz'*, *s'/š*).

4.5.5.1. Chronologie monoftongizace diftongů. Diftongy existovaly ještě patrně okolo r. 500, i když jejich hlavní váha snad již byla na druhém komponentu. Diftongický charakter asi v polovině VI. století podle Stiebera (a Bidwella) do svědčují různá přejetí, např. název města *Poetovio*, ležícího na řece Drávě, jehož *ov* (*ou*) chápali Slované jako svůj diftong a změnili ho pak na *u* (odtud nynější název *Ptuj*), nebo přejetí názvu Krivičů do lotyštiny, kde původní slovanské *ei* bylo přejato jako *ie*, tedy *Krievi* „Rusové“, a snad i sufix *-niks* (tehdy *-neik-*), který zní v lotyštině *-nieks*. Dále slovanskému diftongu, z něhož vzniklo *u*, odpovídá finské *uo* a naopak, slov. *gumьno* a fin. *kuomina* nebo fin. *Suomi*, kterému odpovídá ruské *Sumь*. O tom, že z pův. diftongu ještě nevzniklo *u*, svědčí i stará přejetí z románských jazyků, kde staré *ū* je přijímáno nikoli jako slovanské *u* (které tehdy ještě nebylo), nýbrž jako vysoká zadní hláska *y* (která později přešla v charvátštině v *i*), srov. charvátské názvy měst *Trogir*, *Postira* (z pův. *Tragūrium*, *Pastūra*). Rovněž románské „temné“ *o* před nosovými konsonanty je do slovanštiny přejímáno jako *y* (ъ), srov. *Rōma*, *Tolmōna*, *Bonōnia*, *Salōna*, které daly *Rymь*, *Tālmymь* atd., a pak po charvátské změně *y* > *i* *Rim*, *Tolmin*, *Brin*, *Solin*.

4.5.5.2. Koncem VI. století (okolo r. 600) však již z původního diftongu vzniklo nepochybně *u* (nebo zvuk mu velmi blízký), neboť románské *au* je přejímáno jako slovanské *āv* (pozdější *ov*), srov. *Lauretum*, *Lauranum*, *Taurania*, které nyní charvátsky znějí *Lovret*, *Lovran*, *Tovrljan*. O tom, že monoftongizace byla v VI. století dokončena (patrně v jeho druhé půli), svědčí Stieberem citovaný název slovanského knížete *Kelagastis* (z pův. *Kāilägāstb*), což by v pozdní praslovanštině reprezentovalo jméno *Cělogostь*.

4.5.5.3. Podle toho, co jsme uvedli, se monoftongizace diftongů prováděla těsně po roce 500 (snad v letech 500–575, příp. 525–600).

4.6. TZV. II. PALATALIZACE VELÁR

4.6. Před novým *ě* (a také *i*) vzniklým v důsledku monoftongizace diftongu *ai* nastala tzv. II. palatalizace velár. Při této palatalizaci došlo k těmto změnám: *k* > *k'* > *c'*, *g* > *g'* > *dz'* (a někdy dále > *z'*), *ch* > *ch'* > *s'* (a v západoslovan. jazycích *š*).

Postup změny si můžeme ukázat na slově *kāina* „cena“:

kāina > *kāna* = *kēna* > *k'ēna* > *c'ēna*.

4.6.1. Příklady změny *k* > *k'* > *c'*: a) stsl. *čělb* „celý, zdravý“, srov. *is-cěliti* „uzdravit“, stprus. *kailüstiskan* (akuz.) „zdraví“, gót. *hāils*, něm. *heil*, řec. *koihu*

„krása“; stsl. *čediti* „cediti, čistiti“ (< ide. **koid-*), lit. *skaidrus* „jasný“ (týž kořen v podobě **keid-*, **skeid-* je i v slově *čistō*); prasl. a stsl. *čęsta*, *čęstiti* „čistiti“, lit. *skaiustus* „čistý“; stsl. *čęna*, lit. *kaina*, lat. *poena* (z ide. **k^woinā*);

b) hojně v koncovkách deklinačních: stsl. *řocę* a lit. *rankai* (dat.); prasl. *vьlcęchъ* (< *vilkoisu), sti. *vrkęšu* atd.;

c) v přejatém slově *čęsarъ*, lat. lid. *caesarius*, gót. *kaisar* (vše z vlastního jména *Caesar*);

d) před *i* z *ai*: prasl. *vьlci*, lit. *vilkai*, řec. *lukoi*; nom. pl. *vęci* (od *vękō*); imper. stsl. *řvci*, *řvčęte* (vše z ide. *-oi*, srov. *beri*, *beręte* a řec. *pherois* „kěž neseš“, *pheroite* „kěž nesete“);

e) v přejatých slovech před předními vokály: stsl. *čęta* (< *kъNta*) „drobný peníz“ (čes. *ceta*, *cetka*), román. *centus* „drobný peníz“, gót. *kintus*; prasl. *čърky*, stsl. *crъky* (čes. *cirkev*), příp. prasl. *čърьky*, germ. *kirikō, starobavorské *chirichun* (vše z řec. *kuriakē* „Páně“); jihoslovan. název města *Cavtat*, které vzniklo z *Cъvьtat-* a to z román. dalmatského *Kivitat-*.

Příklady změny *g > g' > dz' (> z')*: a) stsl. *dzęlo* „velmi“, slovin. *zelo* „velmi“, starorus. *zělъ* „pevný, mocný“, lit. *gailus* „zlostný, popudlivý“, lot. *gails* „rozkošný“, gót. *gailjan* „těšit, zdravit“;

b) běžné v koncovkách deklinačních: stsl. *nodzę* (< *nāgai*); *rodzęchъ*; *rodzi*, *bodzi*;

c) před *i*, *ę* v imperativu: 2. os. sg. *stridzi*, pl. *stridzęte* (od *strigę* „střihám“);

d) v přejatých slovech: slovin. *Zilja* – název řeky – (< *Gila*), čes. *Řezno* < *Rezъno* (a to z *Regina* /*Castra*/).

Příklady změny *ch > ch' > s' (š)*: a) v kořeni jsou příklady ne zcela jisté: stsl. *sęrъ*, rus. *seryj*, čes. *šerý*, srov. staronord. *skaera* „soumrak, svítání“ (vše snad z ide. *skoi-ro-s; *sk* dalo *ks* a to ve slovanštině *ch*; *ch* pak po monoftongizaci diftongů a vzniku *ę* dalo dílem *s'*, dílem *š*); ale jsou i jiné výklady;

b) příklady v koncovkách obdobné jako u *k*, *g* před *ę* (*i*), srov. stsl. *utęšę* / stč. *útęšę* (*útęcha*), stsl. *musę* / stč. *múšę* (*mucha*); v nom. plur. stsl. *glusi*; sloven. *mniši*, *leňosi*, *Česi*, ale čes. *mniši*, *Češi*; střední slovenština se se svým *s* shoduje s jazyky jihoslovanskými a liší od ostatních jazyků západoslovanských (ovšem stáří tohoto *s* není jasné; ale snad je to jev starobylý).

4.6.2. Pozornosti si zaslouží i skupiny *sk*, *zg*. V západoslovanských jazycích (snad s výjimkou střední slovenštiny) tu v morfologických tvarech vzniklo *šč*, *ždž*, srov. stč. *vojsko* – u *vojščę*, *nebeský* – *nebešči* (nč. *nebešti*), *miezha* „míza“ – v *mieždžę*; v staré polštině bylo *Polska* – *Polszcze*, *deska* – *deszcze* (v nové polštině je tu vyrovnání podle *řęka* – *řęce*, takže máme w *Polsce*, *desce*, *polscy*; stejně tak je *desce*, *míze* v nové češtině, ale zůstalo *polští*, *nebeští*, jen se změnou *šč > št*). Ve stsl. bylo střídání *ďbъska* – *ďbъstę* (< *ďbъscę*), *dręzga* – *dręzdę* (< *dręzdę*), což je v souladu s ostatními střídnicemi.

4.6.3. Do II. palatalizace velár patří také palatalizace ve skupinách *kv*, *gv* a *chw* před *ę*, *i* diftongického původu. Změna se provedla v jazycích jihoslovan-

ských a východoslovanských (tu s výjimkami), neprovedla se vůbec v jazycích západoslovanských. Proti západoslovanskému *kwěť, gwězda*, jak je dokumentují dolnolužické *kwět, gwězda*, hornoluž. *kwět, hwězda*, čes. *květ, hvězda*, sloven. *kvet, hviezda*, pol. *kwiat, gwiazda*, je ve stsl. *cvěť, dzvězda*, v mak. *cvet, dzvezda*, v bulh. *cvjat, zvezda*, v srbocharv. *cvet, zvezda*, v slovin. *cvet, zvezda* a v ruštině *cvet, zvezda*; ukraj. *cvit/kvitka*, bělorus. *cvet* (slovo *gwězda* v běloruštině a ukrajinštině není, je nahrazeno v ukr. *zorja, zirka*, v běloruštině *zara, zarka*; je jen bělorus. dial. *ahvjazdic'* „udeřit“ odpovídající jihorus. *ogvezdit'*). Ruské *květ – kvetka* (v okolí Tuly) snad vzniklo kolonizací z ukrajinského Polesí.

Další slovo se střídáním *kv/cv* je polské *kwilić*, sloven. *kvilit'*, čes. *kvilit, kvilet* proti rus. *cvelit'*, ukr. dial. *cvilyty*, slovin. *cviliti*, sch. *cviljeti*; rus. dial. je též *kvelit'sja* a ukr. *kvilyty*. Slovo pro svůj onomatopoický charakter není vhodným dokladem pro srovnání. Totéž platí ještě ve větší míře o slově, které zní v polštině *gwizdać*, hornoluž. *hwizdać*, sloven. *hwizdat'*, čes. *hwizdat*, rus. dial. *zviznut'* „udeřit“, slovin. *zvizdati*, sch. *zviznuti*.

Příklad na změnu *chw > sv* je ve stsl. a starorus. nom. plur. *włswi* od *włschw* „čaroděj“ (rusky nyní *volšebnik*).

4.6.3.1. F. V. Mareš vysvětluje změnu *kwěť > cwěť, gwězda > dzwězda* a *włschwi > włswi* na části slovanského jazykového území tím, že tu došlo k reinterpretaci skupin *kw, gw, chw* (používá grafému *w*) v labializované *k^w, g^w, ch^w* (obdobné ide. *k^w, g^w* a rumunským labializovaným konsonantům), a to ve všech pozicích, srov. i *kwasz* na *k^wasz*. Tyto labializované konsonanty se pak před *ě*, *i* palatalizovaly, takže vznikly labiopalatalizované konsonanty; tedy *kwě, gwě, chw* se změnily na *k^wě, g^wě, ch^wi*, ty se palatalizovaly na *k^wě, g^wě, ch^wi* a pak změnily na *c^wě, dz^wě, s^wi*. Tento typ změny se šířil podle Mareše z jihoslovanského území na severovýchod. Ze západu se však šířila tendence k rozložení labializovaných konsonantů na pův. složky. Z *k^wasz* vzniklo opět *kwasz* a z *c^wěť, dz^wězda* opět *cwěť, dzwězda*. Obě tendence se střetly na východoslovanském území; z toho pak jsou jisté nepravidelnosti ve střídnicích.

4.6.4. Palatalizace *k > k'*, *g > g'* se provedla na celém slovanském území. Je však otázkou, zda se ve všech územích, včetně okrajových, provedla i asibilace typu *k' > c'*. Stieber (1969) na základě údajů z ruského jazykového atlasu soudí, že v zaznamenaných dokladech *kep, kedit', kewa* (místo *cep, cedit', ceva*) se zachovalo jako archaismus palatalizované *k'* (neasibilované na *c'*). Vedle *kep* se však vyskytuje i *t'ep*, a to v nás vzbuzuje jistou ostražitost. Se zřením k tomu, že se v ruských nářečích vyskytuje slabší (nebo i silnější) asibilace změkčeného *t', d'* na *c', dz'* (srov. výslovnost *bud'et'e* jako *budz'ec'e*), mohlo při ústupu asibilace být zasaženo i *c'* (z pův. *k'*) a vznikly tak formy *t'ep* a *k'ep*. Srov. moravské *tisař, tíhla < cisař, cihla* (když ustoupilo *čichý* zpět na *tichý*). Stieberův názor je sice možný, ale není zcela jistý. Usnadnil by však výklad, proč staroruské *rucě* bylo brzy nahrazeno tvarem *ruké* (i když tu jde o morfologické vyrovnávání), srov. staroruské doklady *vъ rusьskѣi storonѣ velicѣi* (kde je *k'* i *c'*); je zajímavé, že *k'*

je v disimilační pozici po *s*; pod. v Životě sv. Kondráta z XI. stol. je vyškrabáno po *ďascě* a opraveno na *ďaskě*, jak uvádí Shevelov. V běloruštině a ukrajinštině *c'* zůstalo, srov. bělorus. *ruka* – *ruce*, ukraj. *ruka* – *ruci* (a stejně tak *noha* – *nozi*).

4.6.5. Chronologie II. palatalizace. Druhá palatalizace nastala po monoftongizaci diftongů a začala asi za 100 let po ukončení I. palatalizace. Prováděla se pravděpodobně v letech 575–650 (± 25 let). Svědčí pro to cizí slova přejatá v té době do praslovanštiny s provedenou II. palatalizací, srov. *Regina* (Castra) > *Reznā* > *Rezno* „Řezno“, *Gila* > *Zilja* (název slovinské řeky) a *Kivitat-* > *Cъvitat-* > *Cavtat* (název města na charvátském pobřeží). Proces byl tedy ještě živý po osazení Jugoslávie a celého Balkánského poloostrova, tedy minimálně po celou první polovinu VII. století.

4.7. TZV. III. PALATALIZACE VELÁR

4.7. Stejně výsledky jako II. palatalizace má i tzv. III. palatalizace. Druhé fáze obou změn (tj. asibilace neboli vznik sykavého elementu) probíhaly asi současně nebo téměř současně. Nejasný je počátek tzv. III. palatalizace. Někteří slavisté, mezi nimi i F. V. Mareš, pokládají III. palatalizaci za starší než II. palatalizaci; Mareš pak soudí, že jde o změnu zcela systémovou, a klade její počátek hned za I. palatalizaci, ještě před působnost zákona otevřených slabik. Jiní ji pokládají za mladší než II. palatalizaci (mezi nimi i Shevelov); jako doklad tu slouží zájmeno *въсь* (v plur. má *въсѣчь*, *въсѣть* atd. jako *těchъ*, *těťъ*, čili tu jde o II. palatalizaci, v sg. má *въsego*, *въsemu* proti *togo*, *tomu*, jde tu o III. palatalizaci). Jiní opět pokládají III. palatalizaci za změnu nikoli systémovou (F. Kopečný). Palatalizace nastala po *i*, *ь* a *ѣ* (vlastně ještě před starším *и* < *ьN*).

4.7.1. Příklady III. palatalizace:

атька > *атькă* > *атьца* > *отьца* (rus. *otca*, stč. *otcě*); *кѣньга* > *кѣньгă* > *кѣндза* (rus. *knjazja*, stč. *kněžě*); *ьга* > *ьгă* > *ьдза* (a dále sloven. *neľza*, stč. *lžě*); *стьга* > *стьгă* > *стьдза* (stč. *stžě*, nč. *stezka*; slovin. *steza*, sch. *steza*, ale rus. *stega* i *steza*); *ликă* > *лікѣ* > *лице* (čes. *lice*, bulh. *lice*, rus. *lico* atd.); *авька* > *авькă* > *авьца* > *овьца* (stč. *ovcě*, rus. *ovca* atd.); *ьнга* > *ьнгă* > *ьдза* „čarodějnice, ježibaba“ (pol. *jeźza*, stč. *jęzě*, nč. *jezinka*, čes. dial. *jaza* (slez.), slovin. *jeza*, sch. *jeza*, bulh. *jeza*; ale rus. *jaga*, bělorus. *jaha*, ukr. *jaha/jazja*); *тьнга-* > *тьнгă-* > *тьдза-ти* (čes. *tázati/tahati* podle *táhnouti*).

Další příklady:

грѣсьница, ale *грѣсьникъ*, *исповѣсьница* – *исповѣсьникъ*, *гольбика*, *сѣчьца* „kat“, *купрьсь*, *junьсь* (lit. *jaunikis*), *вѣньсь* (lit. *vainikas*), *сърдьце*, *слъньце* atd.; *кѣндзь*, ale *кѣнгьни* (a obdobné náležité *ьгьни* „lhářka“). Vedle sufixů *-сь*, *-це* jsou i sufixy *k*-ové, srov. *рѣцька*, čes. *růžek* < *rožькъ*. Jde tu zřejmě o kontaminaci sufixů *-ькъ* (za který je *-ьсб*) a *-ькъ*. Bylo *домькъ* > *домек* a podle toho i *розькъ* > stč. *róžek* > *růžek*. (Zvlášť snadná byla tato kontaminace v nomina-

tivu sg., kde v sufixu *-ькъ* před *ъ* k palatalizaci vlastně ani nemělo dojít, jak vyplývá z pravidla dále uvedeného.)

Změna je i u sloves: stsl. *klicati*, sch. *klicati*, stsl. *dvidzati* (jinde *dvigati*), ale rus. *klikat'* atd. Podle *klicati* – *kliknŏti* vzniklo k *vyknŏti* analogické *navycati* (kde by palatalizace být neměla) a jiné analogické případy.

4.7.2. Třetí palatalizace, jak je z příkladů patrné, je věc velmi komplikovaná (příklady a odchylky jsou někdy nesnadno vysvětlitelné). Shevelov (1964) to stručně shrnuje tak, že třetí palatalizace nastala po *i* (tj. *i*, *ь*, *ьŋ*), jestliže nenásledoval konsonant (srov. *mьgla* „mlha“ bez palatalizace) nebo původní hláska *u*-ová (tj. *y*, *ѣ*). Dále dodává, že je v ní mnoho nejasného, a naznačuje i možnost vnějšího vlivu (vedle příčin vnitřních).

4.7.2.1. F. V. Mareš (1969) uzavírá svá pozorování, v nichž analyzuje dosavadní názory, takto: Tzv. III. palatalizace byla provedena důsledně, a to tehdy, když před velárním konsonantem bezprostředně předcházel palatální vokál vysoký a bezprostředně následoval velární vokál nízký:

děv + i + k + a > děv + i + k' + ě > děvicě > děvica (vyrovnáním).

Mareš se rovněž domnívá, že tzv. III. palatalizace je starší než důsledné provedení zákona otevřených slabik, srov. příklad *кѣньгѣдъ > кѣньгѣ'дъ > кѣньгѣдѣ*.

4.7.2.2. Je však třeba říci, že u III. palatalizace docházelo k četným vyrovnáním jednotlivých tvarů, a to buď podle nominativu, např. podle nominativu *ученикъ* (kde následoval vysoký velární vokál) vznikl nebo mohl vzniknout genitiv *ученика*, podle *грѣшникъ* pak gen. *грѣшника*, nebo podle ostatních pádů, jako je tomu u slova *отць*. Nominativ tohoto slova zněl totiž *ѣтъкъ*, protože před *ъ*, *y* změna nenastala; ostatní pády však palatalizaci měly, srov. gen. *ѣтъца*, dat. *ѣтъцу*, nom. plur. *ѣтъци*, dat. plur. *ѣтъцѣ* atd. Z těchto pádů pak proniklo *c* i do nominativu sg. a vznikl tak analogický tvar *ѣтъць* (> *отць* „otec“). Jedině ve vokativu zůstal původní tvar vzniklý již I. palatalizací před *e*, srov. *ѣтъке* > *ѣтъче* (> *отъче*). Nakonec se celé paradigma přizpůsobilo měkkým typům (*jo*-kmenům).

Při vyrovnávání se mohly uplatnit i rozdíly podle slovotvorných typů. V některých případech zobecnily tvary s palatalizací, v jiných bez palatalizace. Střídání *грѣшникъ* – *грѣшника*, *исповѣдникъ* – *исповѣдника* je zcela pravidelné; pod. i *каѣца* „kaše“, *птаца* „pták“. Podle Shevelova jsou jen dva staroslověnské tvary na *-ika* místo *-ica*, a to *блѣзика* „soused, bližní“ a *оѣзика* „příbuzný“ (ale tu není jasno, zda tu nejde o pův. zakončení *-jūkā*, v němž by k palatalizaci nedošlo, jako k ní nedošlo ani v stsl. slově *igo* „jho“, prasl. *jьgo*, a to z *jьgā*, srov. lat. *iugum*, sti. *yuga-*, gót. *juk*). Ruské tvary typu *землѣаника*, *чѣрника* jsou podle Shevelova novotvary, bělorus. však *чарніка* „borůvka“, ukr. *чѣрныци* „borůvky“.

4.7.2.3. F. Kopečný (ve svém článku o čes. *lze*, 1972) rozebírá mnohé doklady III. palatalizace včetně dublet *ьдза/ьбга*, *стьдза/стьбга*, *ьгга/ьддза* (*ьддза*), čes. *mizěti/mihati*, stsl. *лѣцати/лѣкати*, *-vycati/-vykati* atd. Dochází přitom k závěru, že tu jde v četných případech o afektační slovotvorný typ, jehož kořeny sahají geneticky až k první palatalizaci (příklady čes. *tíha/tíže*, sufixy *-isko/-išče* atp.). Některé slovo-

tvorné typy vyžadovaly podle něho palatalizaci (srov. sufixy *-akə*, *-ačə* v slovo-
tvorných typech *Salak*, *Salač*). Není proto vždy třeba myslet na hláskoslovný výklad
ani předpokládat *j*-ové sufixy (jak se to vždy stávalo při výkladu sufixů *-isko*
a *-išče* z předpokládaného *-isk-jo*).

4.7.2.4. Závěrem bychom mohli říci, že z obecně lingvistického hlediska mohlo jít
při tzv. III. palatalizaci o náběh k nadslabičné (slovní) harmonii, známé z jiných
jazyků (uralských a altajských), v nichž po slabice s vokálem přední řady musí
rovněž následovat slabika s vokálem přední řady (srov. maď. *aszial-om* „můj stůl“,
ale *kert-em* „moje zahrada“). V slovanštině je tento princip uskutečněn jen po
vokálech vysokých (střední vokály totiž nebyly a nízké *ä* je proti zadnímu *a* málo
výrazné). V pozici před zadním vysokým vokálem *y* (dlouhým *y* i krátkým *ə*) se
tato harmonie nerealizovala, vznikly by totiž dvě slabiky *s* i za sebou. Ty vznikly až
později, po morfologickém vyrovnání, srov. *otbcb*. Podmínky pro tuto nadslabičnou
harmonii byly jak před působností zákona otevřených slabik, tak i po celé další
období až do vzniku nosového *ɛ* (< *ьN*). Pokud bylo *-bŋ* nebo z něho později vzniklá
nosovka *i*-ového charakteru, mohla se palatalizace $g > g' > dz'$ (> z') uskuteč-
ňovat, srov. *kəŋəzda*, *pəŋəzda*. V pozdějších přejeticích *g* zůstalo, srov. rus. *varjagə*,
kəlbjagə (< *varingr*, *kylfingr*; *Kolbjagi* místní jméno v okolí Tichvinu). Byla tu
teoretická možnost změny až asi do r. 750 (vznik *ɛ*). Ovšem vzhledem k tomu, že
přibližně okolo r. 700 (675–750) nastává palatalizace alveolár (tj. např. změna
tj, *dj* v příslušné další střednici), můžeme možnost vzniku III. palatalizace omezit
koncem VII. století (675); *dz'* vzniklé z *g* III. palatalizací totiž v slovenštině přechází
v *z*, srov. *kňaz*, *peniaze*, kdežto *dz'* vzniklé později z *dj* zůstává, srov. *medza*.
III. palatalizace se ovšem mohla realizovat i jako jev morfologický a slovo-
tvorný a také se tak k slovům šířit. Podle Kopečného tu jde, jak jsme uvedli, o afektační
slovo-
tvorný typ, jehož kořeny jsou starší než II. palatalizace a sahají až k pala-
talizaci I., srov. *təga/təža* a *-isko*, *-išče*. Ovšem i v těchto případech mohlo jít u slov
s palatalizací o nadslabičnou slovní harmonii, srov. *təža* < *təŋg'ä* < *tingā*, již se
pak začalo slovo-
tvorně využívat (i k účelům afektačním). Dvojice *təža/təga*
a *-isko/-išče* pak vznikly morfologickým vyrovnáváním tvarů palatalizovaných
a nepalatalizovaných, srov. známé příklady jiných dubletních tvarů z historického
vývoje češtiny, jako např. *táhne/tihne*, *váže/víže se* atd. Kopečný má však plnou
pravdu v tom, že vzhledem k afektačnímu využití palatalizace (srov. dodnes
tulpas, *tapat*) a šíření hotových slovo-
tvorných prostředků nelze všechny případy
s III. palatalizací vykládat foneticky. Kopečný proto na základě podnětu Brückne-
rova (ZsIph 2, 301–302) soudí, že tu jde o dodatečné převádění „tvrdých“
morfologických typů k typům „měkkým“, jak bylo uvedeno, srov. i ruskou
dubletu *merəga/merəža* „síť na ryby, mřížka“.

4.7.2.5. Poznámka. Možnost vnějšího vlivu na slovní harmonii (ze strany altaj-
ských jazyků) připouští historická fakta. Hunové vtrhli do střední Evropy
r. 375 a odtáhli zpět 454. Avari vnikli do nynějších Uher r. 567 a byli poraženi teprve
Karlem Velikým koncem VIII. století (791). Turkotatarští Bulhaři (příbuzní dneš-

ních Čuvašů v SSSR) založili bulharskou říši r. 681. Zejména avarská říše (567–791) mohla mít na slovní harmonii, a tím i na rozvoj tzv. III. palatalizace (575–650 ± 25 let) rozhodující vliv; její počátky sahající až k I. palatalizaci (400–475 ± 25 let), jakož i první podnět k tendenci k tzv. otevřeným slabikám mohl ovlivnit i vpád Hunů (375–454). To vše ovšem za předpokladu, že k tomu byly připraveny i vnitřní podmínky v samém systému jazyka.

4.7.2.6. Další spornou otázkou je to, proč výsledkem II. a III. palatalizace na západoslovanském území je *š* a na východoslovanském (a také jihoslovanském) *s'*, srov. západoslov. *mušě* (–*musě*), *vbšb* (–*vbšb*). Mohlo by tu být dvojí vysvětlení. Buď zůstalo na západoslovanském území *š* (po *i*, *u*, *r*, *k*) až do monoftongizace diftongů a teprve pak se rozštěpilo na *š* a *ch* (podle vzoru I. palatalizace), nebo palatalizované *s'* (vzniklé z *ch*) splynulo se *š* vzniklým ze *sj* v důsledku palatalizace alveolár, jež na západoslovanském území následovala velmi těsně za II. a III. palatalizací.

4.8. PALATALIZACE ALVEOLÁR

4.8.1. Po dokončení palatalizace velár (*k* > *k'* > *c'*, *g* > *g'* > *dz'* (> *z'*) začala palatalizace alveolár (tj. hlásek zubodásňových) před následujícím *j*.

Příklady změny: *váljě* (či už *válja*) > *vál'l'a* (> *vol'l'a* > pračes. *vól'a*; novočes. *vůle*);

burjě (*burja*) > *bur'r'a* (> *búr'a*; novočes. *bouře*);

kážjě (*kážja*) > *kážža* (> *kožža* > *kóža*; novočes. *kůže*);

(**seu-jo-* >) *s^lujb* > *sfujb* > *šujb* „levý“;

světjě (*světja*) > *svět't'a* (> stsl. *svěšta*, stč. *sviece*);

medjě (*medja*) > *med'd'a* (> stsl. *mežda*, stč. *mezě*);

Další příklady (stručněji): (**teud-jo-* >) *tjudjb* > stsl. *štuždb* „cizí“; *nážjb* > stsl. *nožb*, *kānjb* > stsl. *koňb*; *tvārjenb* > stsl. *tvor'enb*; *pustjenb* > prasl. *puščenb*, stsl. *puštenb*; (*dus-djus „špatný den“ >) *dbzdjb* > stsl. *dbždb* „děšť“.

4.8.2. Diference mezi slovanskými jazyky jsou za skupení *tj*, *dj*. Skupení *tj* dalo *t't'*, to se zpravidla asibilovalo na *c'c'*, jež se v různých slovanských jazycích reflektuje různě. U západních Slovanů jako měkké *c'* (> *c*), srov. stč. *sviečě* (> *svíce*), sloven. *svieca*, pol. *świeca*, hluž. i dolnoluž. *swěca*, u východních Slovanů jako *č*, srov. rus. *sveča*, ukr. *sviča*, bělorus. *svjača* (*/svečka*); stejný výsledek je i v části bulharských dialektů a ve slovinštině, srov. slovin. *sveča*; v srbocharvátštině je *sveča/sviječca*, v makedonštině *svek'a*, v bulharštině a jihomakedonských dialektech *št*, srov. stsl. *svěšta*, bulh. *svešta*. Obdobný výsledek jako *tj* dalo i *kt* před předním vokálem. Došlo tu k asimilaci *kt* > *kt'* (sblížení *k* a *t*), dále k další asimilaci *kt'* > *k't'* a potom *t't'*. Toto *t't'* se vyvíjelo stejně jako *t't'* z *tj*: srov. *nāktb* > stsl. *noštb*, rus. *noč'*, čes., slov., pol. *noc*, slovin. *noč*, srbocharv. *noč* atd. (Před zadním vokálem se *kt* zjednodušilo na *t*, srov. *plotb* z předsl. **ploktoš*).

Skupina *dj* dala *d'd* a po asibilaci *dz'dz'* [ʒ'ʒ']. Na bulharském území vzniklo *dždž*, a to se zjednodušilo na *žd'*, srov. za pův. *medja* stsl. a bulh. *mežda*. V ostatních slovanských jazycích jsou tyto střídnice: rus. ukr. *meža*, bělorus. *mjaža*, sloven. *medza*, pol. *miedza*, stč. *mezě* (nč. *mez*); v češtině došlo k zjednodušení *dz' > z'*, obdobně je tomu v horní lužické srbštině, srov. *mjeza*, i v dolní luž. srbštině, srov. *mjaza*; v slovin. vzniklo *meja*, v srbocharv. *međa* [*medža*], v mak. *meg'a*, v bulh. dial. je též *medža* (spis. *mežda*).

4.8.3. Poznámka. Ve staré slovenštině je i tvar *umrěštveně* vzniklý přesmykem palatalizovanosti a labializovanosti, srov. *umrětvjeně > umrějveně > umrěštveně* (tedy podle F. V. Mareše *twj > t'w > tjw > štw*). Náležitý nepřesmyknutý tvar s *l* epentetickým by zněl *umrětol'eně*.

4.8.4. Chronologie změny. Podle Mareše začala tato změna na západě slovanského území těsně před asibilací výsledků II. a III. palatalizace, proto je výsledek asibilace stejný, tj. *c*, *dz* nebo *c*, *z*. Tento názor však neodpovídá skutečnosti. Podle nás asibilace alveolár začala až těsně po asibilaci II. a III. palatalizace. Ve slovenštině totiž nejsou výsledky asibilace velár a alveolár totožné, srov. *peniaze*, *kňaz*, ale *medza*, *hrádza*; musíme tu tedy předpokládat jistý, i když menší časový rozdíl, tedy pozdější vznik *dz* v slově *medza* než v slově *peniaze* (tu už někdejší *dz'* vzniklé z *g'* bylo zjednodušeno v *z'*). Na slovanský východ pak dospěla palatalizace alveolár se značnějším zpožděním, proto se výsledky od II. a III. palatalizace liší, srov. rus. *sveča*, *meža*, *chožu*, ale ukr. *chodžu* (s *dž* v morfologickém typu; na západním okraji je v ukrajinských nářečích i *mežda*). Na slovanském jihu je pak ještě větší zpoždění, proto je tu značná pestrost ve výsledcích, srov. *sveča*, *meja*, *sveča*, *međa*, *svek'a*, *meg'a*, *sveča*, *medža*, *svešta*, *mežda*. Vzhledem k tomu je i chronologie této změny na různých částech slovanského území poněkud rozdílná. Skončila-li asibilace II. a III. palatalizace na západoslovanském území okolo r. 650, mohla na ni na západě hned navázat palatalizace alveolár (s malým zpožděním se zřením ke Slovensku). Na dalších územích mohla tato palatalizace nastat až okolo r. 700 a působit v průběhu VIII. století. Podle sovětských autorů i podle Shevelova vznikly při palatalizaci alveolár nejdříve zdložené (zdvojené) konsonanty (jako později v ukrajinštině typ *žy't'a < žityje*); tak jsme je také traktovali my, srov. *välja > väl'l'a*, *kážja > kážža* atd. Teprve o něco později se *l'l'*, *r'r'*, *žž* atd. zjednodušily na *l'*, *r'*, *ž* atd. (podle nás po vzniku *o z ā*) a předcházející vokál se většinou zdloužil a jako nový dlouhý vokál dostal akutovou (stoupavou) intonaci (nový akut), srov. *väl'l'a > vol'l'a > vól'a*, *kážža > kožža > kóža*. Disimilací z dlouhého (zdvojeného) měkkého *čč* (< *t't' < tj*) a *dždž* (< *d'd' < dj*) můžeme také snáze vysvětlit stav staroslověnský a bulharský, tj. *št'*, *žd'* (*čč > šč > št'*; *dždž > ždž > žd'*); srov. *svěšta*, *mežda*.

4.8.4.1. Z toho, co bylo uvedeno, vyplývá, že změna mohla začít okolo r. 650 (na západě) a skončit na východě a jihu okolo r. 750 až 775 (tedy schematicky 675–750 ±25 let).

4.9. VZNIK TZV. / EPENTETICKÉHO

4.9. Po odstranění *j* na alveolárách v důsledku jejich palatalizace a po vzniku / z pův. *lj* se mohla projevit i tendence po odstranění *j* po labiálách a jeho nahrazení tzv. / epentetickým. Skupiny *pj*, *bj*, *mj*, *vj* se tak začaly měnit na *p'*, *b'*, *m'*, *v'*. Artikulačně bylo / přednější a bylo tím blíže k labiálám a kromě toho mělo i větší sonoritu než *j*, čili lépe vyhovovalo tendenci po stoupající sonoritě slabiky (což je akusticky vyjádřeno totéž jako zákon otevřených slabik).

Příklady změny: *zemja* > stsl. *zem'la*, *kupja* > stsl. *kup'la* „koupě“, *kapja* > *kap'la* „kápě, kapka“, *kānāpja* > *kānāp'la* > *konop'la* „konopi“, *kārabjъ* > *kārabl'ъ* > stsl. *korabl'ъ* „koráb, loď“, *lāvjenъ* > *lāv'enъ* > *lov'enъ* atd. Další příklady možno uvést z ruštiny, srov. rus. *kuplju* (< *kup'l'ǝ*), *lovlju* (< *lov'l'ǝ*), *ljublju* (< *l'ubl'ǝ*), *upravljat'*, *Kijevljanin* atd. (ruské příklady v běžném přepise pro ruštinu).

4.9.1. V západoslovanských jazycích / epentetické nyní zpravidla nemáme, srov. čes. *země*, pol. *ziemia*, čes. *koupě*, *konopě*, stč. *kúp'u* „koupím“, pol. *kupię*, *cierpię*, *Ślowianie* atd.

4.9.2. Je otázkou, zda / epentetické zasáhlo původně celé slovanské území. Na základě historicky doloženého ústupu / v bulharštině a makedonštině se soudí, že toto / ustoupilo i v západoslovanských jazycích, že tedy bylo obecně slovanské. V dokladech z Řecka, jak je na základě starší literatury znovu připomíná Z. Stieber (*Lipjana*, *Serviana*, *Zemjani*), však není ani jeden doklad na / epentetické, vždy jen labiála + *j*. Na západoslovanském území pak již v IX. století, tj. asi za 100 let po dokončení palatalizace alveolár (a po tendenci ke vzniku / epentetického) vznikají nové měkké labiály, srov. *biada*, *miara* atd. Je třeba si položit otázku, vzniklo-li i tu opravdu *zem'la* ze *zemja* (je doloženo jen čes. *země* a pol. *ziemia*) a za 100 let potom zůstalo *miara*? Nadto ani některé uváděné doklady nejsou bezvadné, např. dva české dřívě často citované doklady *blváti* a *phváti*; litevština tu má *bliauju*, tedy v čes. *bl'uju* (> *bliji*) je / původní; sloveso *pl'uju* je pak k němu slovesem rýmovým (má i obdobný význam!) a může mít / od něho. Zbývá tu lužické *blido* (totožné s ruským a jihoslovanským *bljudo*) a vlastní jména typu *Vidovle*, *Davle*, *Litovel*, *Lublin* atd., u nichž nejsme nikdy jisti, zda tu nejde o / sufixální (např. *Lublin* je podle Stieberta utvořeno od osobního jména *Lubla*, které je třeba interpretovat *Lub* + *lja*). Je tedy existence / epentetického v západní slovanštině přinejmenším problematická. Nanejvýš tu mohlo jít o náběh k jeho vytvoření (v některých dialektech a slovotvorných typech), který byl záhy zabrzděn vznikem nových měkkých labiál v důsledku počínající měkkostní korelace. Dokonce i tam, kde / mohlo být dotvořeno, někde ustoupilo, jak na to ukazují některé příklady ústupu / původního, srov. čes. *hrábě*, hornoluž. *hrabje*, dolnoluž. *grabje* proti sloven. *hrable*, rus. *grabli*; litevština tu má *l*, srov. *grėblys*, takže jde o / původní.

4.9.2.1. Shrneme-li naše výklady, můžeme říci, že se v praslovanských dialektech střetly dvě tendence, a to: a) tendence k vytvoření / epentetického, např. v ruštině a ostatních východoslovanských jazycích, srbocharvátštině a slovinštině, ovšem

i v těchto jazycích s jistými výjimkami, srov. rus. *zem'la*, ale *na zem'*;

b) tendence k jeho nedotvoření či dokonce odstranění, srov. čes. *hrábě*, luž. *hrabje*, kde bylo odstraněno i *l'* původní. Je rovněž možné, že ani na celém bulharsko-makedonském území nebylo *l'* epentetické všude dotvořeno (viz doklady z Řecka!) a později ustoupilo i tam, kde vytvořeno bylo, jak o tom svědčí fakta stsl. památek.

4.9.3. Chronologie vzniku *l'* epentetického. Byla-li palatalizace alveolár (a tím i vznik *l'* z *lj*) přibližně v letech 675–750, můžeme položit vznik *l'* epentetického k r. 750 (přibližně v rozmezí let 710–785). A za necelých 100 let okolo r. 850 začínají vznikat nové měkké retnice bez *l'* epentetického na polském území, srov. *miara*, *biada*.

4.10. KONSONANTICKÝ SYSTÉM PO DOKONČENÍ VŠECH PALATALIZACÍ

4.10. Výchozí konsonantický systém před tzv. I. palatalizací jsme si naznačili tímto schématem:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
		(š)	
<i>k</i>	<i>g</i>	(ch)	

4.10.1. Po první palatalizaci (400–475 ± 25 let) vznikl okolo r. 500 tento konsonantický systém:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
	č	dž	š
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

Po změně *dž* > *ž* (*dživъ* > *živъ*) s výjimkou skupiny *ždž* (srov. stsl. *iždeno* < *iždženo* < *jbz-dženo* „vyženu“ proti *ženo* „ženu“) pak vznikla tato obměna výše uvedeného systému:

<i>p</i>	<i>b</i>			
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	
	č	(dž)	š	ž
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>		

Hlávka *dž* je v závorce, protože je fakultativní variantou *ž* po sykavce.

4.10.2. Po monoftongizaci diftongů *ai* > *ě(i)* v letech 500–575 vznikla tzv. II. palatalizace (*k* > *k'* > *c'*, *g* > *g'* > *dz'*, *ch* > *ch'* > *s'*). Po jejím ukončení, jakož i po ukončení tzv. III. palatalizace, která měla stejné výsledky (chronologie obou palatalizací 575–675), vznikl okolo r. 675 tento konsonantický systém:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
		↑	
<i>c'</i>	<i>dz'</i>	<i>s'</i>	
		↓	
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

Šipkami u *s'* je znázorněn možný posun $s' > š$ v západoslovanských dialektch a $s' > s$ v pozdějším systému jihoslovanských dialektů. V klasické staroslovenštině je řada *c', dz', s'* zachována beze změny.

Posun $s' > š$ v západoslovanských dialektch je patrně způsoben palatalizací alveolár (zubodásňových), která v těchto dialektch následovala bezprostředně po II. a III. palatalizaci ($sj > š$, $zj > ž$, ale $tj > c'$, $dj > dz'$ jako u II. a III. palatalizace). Nově vzniklé *š* ze *sj* způsobilo, že o něco dříve vzniklé *s'* v důsledku II. a III. palatalizace z *ch* s ním splynulo (pokud se ovšem nedomníváme, že tu *š* vzniklé ze *s* po *i, u, r, k* přetrvalo až do II. a III. palatalizace, jak jsme se o této možnosti zastávané některými lingvisty zmínili už dříve).

4.10.3. Po palatalizaci alveolár (675–750) a po přesunu $s' > š$ vznikl na západoslovanském území tento základní systém:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
<i>c'</i>	<i>dz'</i>		
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

4.10.3.1. Ten se zachoval v těch západoslovanských dialektch, z nichž se později vyvinula polština. V dialektch, z nichž se vyvinula čeština, obojí *dz'* (a to jak vzniklé II. a III. palatalizací z *g'*, tak i vzniklé z *dj*) přešlo v *z'*. Vznikl tak tento v jistém smyslu defektivní systém:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
<i>c'</i>			<i>z'</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

Obdobný systém byl i v dialektch, z nichž vznikla lužická srbština. Tento defektivní systém byl upraven až asi za 200–250 let vznikem nového *š* v důsledku palatalizovanosti konsonantů před předními vokály, a to jako fakultativní varianty už v IX. století (tj. po 100 letech), jako fonému pak v průběhu X. století (vývoj byl zakončen zánikem jerů na rozhraní X./XI. století).

4.10.3.2. Ve středoslovenských dialektch, je-li ovšem prokázáno stáří *s'* v slovech typu *Česi (leňosi, mnísi)*, by byl dosti vyrovnaný systém, protože *dz'* vzniklé

z *g'* v průběhu II. a III. palatalizace dalo *z'*, ale *dz'* vzniklé z *dj* zůstalo. Můžeme si ho představit takto:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
<i>c'</i>	<i>dz'</i>	<i>s'</i>	<i>z'</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

4.10.3.3. V západoslovenských a východoslovenských dialektch by tu byl systém bez *s'*:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
<i>c'</i>	<i>dz'</i>		<i>z'</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

Týká se to ovšem jen těch západoslovenských dialektů, které měly *dz'*. Nyní je hranice *z/dz* rozptýlena mezi řeckou Moravou a Malými Karpatami. Jak probíhala původně, nevíme. Ján Stanislav by ji kladl východněji (až k řece Váhu), – tím by Kyjevské listy se *z'* (srov. *dazь* místo stsl. *daždь*) byly podle něho také západoslovenskou památkou – jiní ji naopak kladou západněji.

4.10.3.4. Ve východoslovenských dialektch (tj. v dialektch, z nichž se vyvinula ruština, běloruština a ukrajinština) *dz'* vzniklé II. a III. palatalizací dalo rovněž *z'* (srov. *knjaz'*, ukr. *na nozi*). Výsledky palatalizace alveolár pak daly sykavky tupé (*tj* > *č*, *dj* > *dž* > *ž*). Celý systém pak v dialektch, z nichž se vyvinula stará ruština, vypadal takto:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
<i>c'</i>		<i>s'</i>	<i>z'</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

4.10.3.5. V dialektch, z nichž se vyvinula srbocharvátština, vznikly palatalizací alveolár *č*, *dž* (*tj* > *č*, *dj* > *dž*, psané grafěmem *d*). Měkké *s'* tu velmi brzy splynulo se *s*. Celý systém pak vypadá takto:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>		
<i>c</i>		<i>s</i>	<i>z</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>č</i>	<i>d</i>		
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

4.10.3.6. Obdobný systém je i v makedonštině; tu *tj* dalo *k'*, *dj* > *g'*:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>		
<i>c</i>	(<i>dz</i>)	<i>s</i>	<i>z</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k'</i>	<i>g'</i>		
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

4.10.3.7. V slovinštině *ć* (z *tj*) splynulo s *č*, *dj* dalo nakonec *j*. Systém pak vypadá takto:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>		
<i>c</i>		<i>s</i>	<i>z</i>
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	

4.10.3.8. Bulharské *št*, *žd* chápeme jako dvoufonémové spojení, proto je tu neuvádíme. Systém by vypadal jinak stejně jako systém slovinský.

4.10.4. Systémy, ve kterých bylo

<i>c'</i>	<i>s'</i>	<i>z'</i>
<i>č</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>

inklinovaly ke změně *g* v hlásku spirantickou (frikativní), tedy ke změně *g* > *γ* > *h*, bylo-li to podpořeno i morfologickým systémem (nebo nevzniklo-li *h* jinak, jako např. protetické *h* v dolní lužické srbštině). Systémy, kde proti *k* – *g* bylo *c'* – *dz'* (*c* – *dz*) nebo *ć* – *d*, příp. *k'* – *g'*, tuto změnu vylučovaly, tendovaly však k eliminaci *ch* (např. makedonština, polské dialekty, srbocharvátské dialekty). Tyto změny se však začaly uskutečňovat až v dalším samostatném vývoji jednotlivých slovanských jazyků.

4.10.5. Palatalizací alveolár vznikly i měkké sonanty *ń*, *r'*, *l'*. Vznikla tak korelace:

<i>n</i>	–	<i>ń</i>
<i>r</i>	–	<i>r'</i>
<i>l</i>	–	<i>l'</i>

Tím se tyto sonanty zařadily také do konsonantického systému, neboť takováto korelace je vlastností konsonantů.

4.10.6. Pomijíme tu charakter spojení labiálních konsonantů *p*, *b*, *v*, *m* + *j* na tom území, kde nevzniklo *l'* epentetické. Je těžko rozhodnout, zda tu zůstalo *pj*, *bj*, *vj*, *mj* nebo zda tu už tehdy vznikla korelace *p* – *p'*, *b* – *b'*, *v* – *v'*, *m* – *m'*. Ta se rozvinula nepochybně po vzniku změkčených konsonantů (palatalizovaných, franc. mouillé, akustickým termínem tónově zvýšených, rus. dieznych) před před-

ními vokály na slovanském severu a ve východobulharských dialektech. Ale o tom až dále.

4.11. TZV. METATEZE LIKVID NEBOLI VÝVOJ SKUPIN

tärt, tält, tert, telt

4.11. Skupiny *är, äl, er, el* musily být ještě v době palatalizace alveolár (675–750) zachovány v nezměněné podobě, neboť *äl + j* dává *äl'* (srov. výše uvedené doklady *välja > väl'l'a*) a *ar + j* dává obdobně *är'*. Rovněž historicky doložené doklady typu *Dervanus, Dargamēros, Valdimer* atd., zapsané před rokem 800 (a někdy i po tomto datu), jsou ještě bez metateze. Teprve po r. 800 jsou jasné doklady na metatezi, srov. *Trebina* (860) a *Zebedrach* „Sobědrag“ (864).

4.11.1. V duchu zákona otevřených slabik se ve skupinách *är, äl, er, el* nejdříve přesunul vrchol na druhý komponent.

Vzniklo tak *äṛ, äl, eṛ, el*. Označíme-li libovolný konsonant, který těmto skupinám předcházel, grafěmem *t*, vznikly tak z pův. *tärt, tält, tert, telt* skupiny *täṛt, tält, teṛt, teḷt*. Vokalický element se přitom přesunul i za sonantu, takže vzniklo *täṛ^at, tä^alt, teṛ^et, teḷ^et*. V další fázi vývoje vokalický element za sonantou zesílil a před sonantou zeslábl, takže z *täṛ^at* vzniklo *ṛrät*.

4.11.2. Celý průběh vývoje skupiny *tärt* si nejdříve ukážeme v praslovanských dialektech jihoslovanských a česko-slovenských:

tärt > täṛt > täṛ^at > ṛrät > träät = trat

Nyní si tento vývoj budeme dokumentovat na konkrétních slovech s *tärt* (a také s *tält*):

gärđ > gäṛđ > gäṛ^ađ > ṛrädđ > gradđ

värna > väṛna > väṛ^ana > ṛrāna > vrana

bältä > bältä > bältä > ḃlätä > blato

gälva > gälva > gäl^ava > ḡlāva > glava

Jak je vidět z příkladů, přesouval se postupně vokalický element, který byl před sonantou, za sonantu, tam zesílil a vokalický prvek před sonantou pak zanikl, a to v jihoslovanských dialektech a v česko-slovenské skupině ještě v době, kdy se krátké *ä* nezměnilo v *o*. Metateze likvid a vznik krátkého *o* z *ä* probíhaly totiž téměř současně, ale na některých územích se dokončila dříve metateze (jihoslovanské jazyky a česko-slovenská skupina), na jiných pak vzniklo dříve *o* a teprve potom se dokončila metateze.

4.11.3. Před dokončením metateze vzniklo *o* z *ä* v lužické srbštině (horní i dolní) a v polštině. Tu z *tärt* vzniklé *täṛ^at* dalo rovněž *ṛrät*, ale to vydrželo až do změny *ä > o* a potom se změnilo v *ṛrot*; po zániku krátkého vokalického elementu před sonantou (patrně téměř zároveň se zánikem jerů) pak vzniklo *trot*. Srovnej:

gärđ > gäṛ^ađ > ḡrädđ > ḡrodđ > grođđ

värna > väṛ^ana > ṛrāna > ṛrona > vrona

gälva > gäl^ava > ḡlāva > ḡlova > glova (pol. *głowa*)

Z podoby *grođb* vzniká po zániku koncového jeru polská podoba *gród* (ale gen. *grodu*), hornoluž. *hród*, dolnoluž. *grad*.

4.11.3.1. Poznámka. O tom, že v polštině a v lužické srbštině byl po konsonantu před likvidou ještě vokalický element (zhruba podobný jeru), svědčí nejen staropolská vokalizace typu *vš g^olově > we g^olowie* (o vokalizaci jerů viz dále), pod. *we glosie*, *ze blota*, nýbrž i lužické formy po metatezi, srov. dolnoluž. *proch* (< *p^oroch^o*), *prog* (< *p^orog^o*), ale *pšosys* (< *prosiiti*). V dolní lužické srbštině totiž nastala změna *pr*, *tr*, *kr* > *pš*, *tš*, *kš*, srov. *proso* > *pšoso*, *tr^obiti* > *tšubiš*, *krajb* > *kšaj*; tato změna však nezasáhla spojení vzniklé po metatezi, neboť tam byl redukován vokál, srov. *krowa* (< *k^orova*) a už uvedené *proch*, *prog*. Obdobně máme v horní lužické srbštině za pův. *tert* podoby *trjeba* (dolnoluž. *trjoba*), *trěć* (dolnoluž. *trěš*), *prědk* (dolnoluž. *prjodk*), neboť tu z *tert* vzniklo *t^oret* (*p^oret*), ale *třěskać*, *třěska*, *třěsc* (dl. *tšesc*), *při*, protože v těchto případech tu bylo bezprostřední spojení *tr*, *pr* a to v horní lužické srbštině dalo *tř*, *př* (a spolu i *kr* > *kř*, srov. *křídlo*). Lužické příklady jsou přesvědčivým dokladem existence krátkého redukováného vokálu před sonantou. Tím také dobře dokumentují náš výklad vývoje *tărt^a* > *t^orăt* > *t^orot* a *teŕ^et* > *t^oret*.

4.11.4. Ve východoslovanských jazycích formy *gărt^ađb*, *v^orăna*, *s^olăma* daly *gor^ođb*, *v^orona*, *s^oloma* a potom *gorođb*, *vorona*, *soloma*. Vzniklo tak tzv. plnohlási (polnoglasije).

4.11.5. Zvláštní řešení je u skupiny *tărt* na severozápadě slovanského území. Tu zůstala podoba *gărt^ad* mnohem déle a nakonec dala *gard*, podobně *văr^ana* dala *varna*, srov. *Stargard* „Starý hrad“ na území NDR, *Starogard* v severozáp. Polsku, kašubské *gard*, polabské *gord*, *bornă*, *stornă*, *vorno* atd. Obdobně řešení u skupiny *ăl* je v místních jménech (*Priwalk*, *Przewalk*) na severozápadě a dále v některých stsl. a církevněslovanských dokladech.

4.11.6. Zvláštní pozornosti si zaslouží skupina *telt* na východoslovanském území. Na rozdíl od *tert*, které se vyvíjelo normálně (tj. *tert* > *teŕt* > *teŕ^et* (> *t^oret*) > *teret*, srov. *béreg*, *berěza*, *terét*), skupina *telt* v době ještě před metatezí nebo v jejím průběhu ztvrdla (patrně vlivem tvrdého *l* ve skupině *telt*); vyvíjela se pak takto: *telt* > *telt* > *tălt* > *tălt^ot* (> *t^olot*) > *totot*, srov. *melko* > *melko* [*mălko*] > *mălko* > *măl^oko* > *moł^oko* > *moloko* (psané ovšem *molokó*, protože ruské *l* = *l*). Další příklady *molót* „mlíti“, *polót* „plíti“, *polóva*, ukr. *polón* „plen“. Jsou i nečetné příklady na *telet*, ty je však třeba vyložit zvlášť.

Obdobné ztvrdnutí *telt* > *telt* > *tălt* (avšak s metatezí) je i v polabštině, srov. *mlākā* „mléko“, *mlāt* (< *melti*) „mlíti“, *vlācā* (3. os. sg.) „vleče“, a také u západokašubských (severních) Slovinců, srov. *mloko*, *mloc*, *ploc*, *plovā*.

4.11.7. Skupiny *tert* a *telt* se na jihoslovanském a československém území vyvíjely obdobně jako *tărt*, *tălt* a daly nakonec *trět*, *tlět* (*tert* > *teŕt* > *teŕ^et* > *t^oret* > *trět*; *ě* tu reprezentuje dlouhé *e*, srov. stsl. *brěgъ*, *mlěko*, *plěva*, stč. *břěh*, *břieza*). V polštině a v lužické srbštině daly *tret*, *tlet* (předposlední fáze však byla *t^oret*, jak svědčí nedostatek změny *tr* > *tř* v horní lužické srbštině).

4.11.8. Nyní si uvedeme doklady na jednotlivé typy změny:

1. *tárt*: a) čes. *kráva*, slk. (sloven.) *krava*, sln. (slovin.) *kráva*, sch. *krāva*, (s krátkou intonací klesavou), m. b. *krava*, stsl. *krava*; pol. *krowa*, dl. (dolno-luž.) *krowa*, hl. (hornoluž.) *kruwa* (*krówa*, *krowa*); r. ukr. *koróva*, br. *karóva*; plb. *korvo*;

čes. *vrána*, slk. *vrana*, sln. *vrána*, sch. *vřāna*, m. b. *vrana*, stsl. *vrana*; pol. *wrona*, hl. *wróna* (dl. *garwona*, *garona*, *karwona*); r. ukr. *voróna*, br. *varóna*; plb. *vorno*;

čes. *práh* (*prahu*), slk. *prah*, sln. *pràg* (*prága*), sch. *präh*, m. b. *prag*, stsl. *pragъ*; p. *próg* (*progu*), hl. *próh*, *-a*, dl. *prog*, *-a*; rus. *poróg*, *-a*, br. *paróh*, *-a*, ukr. *poríh*, *poróhu*; plb. *porg*;

čes. *mráz*, *mrazu*, slk. *mráz*, *mrazu*, sln. *mràz*, *mráza*, sch. *mrâz*, m. *mraz*, b. *mraz*, stsl. *mraz*; pol. *mróz*, *mrozu*, hl. *mróz*, *mroza*, dl. *mroz*; rus. *moróz*, *-a*, br. *maróz*, *-u*, ukr. *moróz*, *-u*; plb. *morz*;

b) čes. *hrad*, slk. *hrad*, sln. sch. *grâd*, *-a* (sln. i *gradú*), m. b. *grad*, stsl. *gradъ*; pol. *gród*, *grodu*, hl. *hród*, dl. *grod*; rus. *górod*, *-a*, br. *hórad*, *-a*, ukr. *hórod*, *-a*; plb. *gord*;

čes. *prach*, *-u*, slk. *prach*, *-u*, sln. *práh*, *-a/-ú*, sch. *prâh*, *prâha*, m. *prav* (dial. *prah*) m. f., b. *prach*, stsl. *prachъ*; pol. *proch*, *-u*, hl. dl. *proch*, *-a*; rus. *póroch*, *-u*, br. *pórach*, *-u*, ukr. *póroch*, *-u*; plb. *porch* „prašivka“;

čes. *brána*, *brány*, slk. *brána*, *brány*, sln. *brána*, sch. *brána*, m. *brana*, b. *braná*; pol. *brona* (d. *bróna*), hl. *bróna*, dl. *brona* (dial. luž. *bróny*); rus. ukr. *boróna*, br. *baraná*; plb. *bornə* (pl.) „brány“;

čes. *strana*, slk. *strana*, sln. *strán*, *-i* (dial. *strána*), sch. *strána*, m. *strana*, b. *straná*, stsl. *strana*; pol. *strona*, hl. dl. *strona*; rus. ukr. *storoná*, br. *staraná* (dial. *starónka*); plb. *stornä/starnä* „půl dílu země (půdy)“;

2. *tált*: a) čes. *kláda*, slk. *klada*, sln. *kláda*, sch. *klāda* (krátká klesavá intonace za pův. akut), m. *klada*, b. *kláda* (dial. *klad*), stsl. *klada*; pol. *kloda*, hl. *klóda*, dl. *kloda*; rus. *kolóda*, ukr. *kolóda*, br. *kalóda*; plb. *klädä* „sud“;

čes. *sláma*, slk. *slama*, sln. *sláma*, sch. *slāma*, b. m. *slama*, stsl. *slama*; pol. luž. *sloma* (hl. dial. i *slóma*); rus. ukr. *solóma*, br. *salóma*; plb. *slāmā/slāmo*; čes. *bláto*, slk. *blato* (tak i čes. dial.), sln. *bláto*, sch. *blāto*, m. b. *blato*, stsl. *blato*; pol. *bloto*, hl. *blóto*, dl. *bloto*; rus. ukr. *bolóto*, br. *balóta*; plb. *blotü*;

čes. arch. *kláti*, slk. *klatí*, *kole*, sln. *kláti*, *kólje*, sch. *klāti*, *kölje*, m. *kole* (3. os. sg.), b. *kólja*, *kolíš*, stsl. *klati*; hl. *klóc*, *kolje*, dl. *klojš*, *kólo* (< *kolje*), pol. *kluc*, *kluje* (arch. *klóc*, *kole*); rus. *kolot'*, *kólet*, br. *kaloc'*, *kole*, ukr. *kolóty*, *kóle*;

b) čes. *hlava*, slk. *hlava*, sln. *gláva*, *-e/-é*, sch. *gláva*, m. *glava*, b. *glavá*, stsl. *glava*; hl. *hłowa*, dl. *głowa*, pol. *głowa*; rus. *golová* (akuz. *gólouu*), ukr. *holová*, br. *halavá*; plb. *glāvā*;

čes. *hlas*, slk. *hlas*, sln. *glás*, *-a/-ú*, sch. *glās*, *-a*, m. *glas*, b. *glas*, stsl. *glъsъ*; hl. *hlós*, *hłosa/-u*, dl. *głos*, *-a*, pol. *głos*, *-u*; rus. *gólos*, *-a*, ukr. *hólos*, *-u*, br. *hólas*, *-u*;

čes. *hlad*, slk. *hlad*, sln. *glád*, -a/-ú, sch. *glād*, -i (-a), m. *glad*, b. *glad*, stsl. *gladъ*; hl. *hlód*, dl. *glod*, p. *glód*, *glodu*; rus. *gólod*, -a, ukr. *hólod*, -u, br. *hólad*, -u; plb. *glād*;

čes. *zlato*, slk. *zlato*, sln. *zlató*, sch. *zlāto*, m. b. *zlato*, stsl. *zlato*; hl. dl. pol. *zloto*; rus. ukr. *zóloto*, br. *zólata*; plb. *zlātā* (gen. sg.);

3. *tert*: a) čes. *bříza* (< stč. *břieza*, dial. *březa*), slk. *breza*, sln. *bréza*, sch. *brēza* (krátká klesavá intonace), m. *breza*, b. *brezá*, stsl. *brězъnъ* „duben“; hl. *bréza*, dl. *brjaza*, pol. *brzoza*; rus. *berěza*, ukr. *beréza*, br. *bjaróza*; plb. *brezā*;

čes. *břímě* (< stč. *břiemě*), *břemeno*, slk. *bremeno* (arch. *bremā*), sln. *bréme*, sch. *brēme*, m. b. *breme*, stsl. *brēmę*; hl. *brēmjo*, dl. *brēmje*, pol. *brzemieę*; rus. *bremja* (církv. slavismus), br. dial. *beremo*;

čes. *umřít* (stč. *umřieti*), slk. *umriet'*, *zomriet'*, sln. *umrěti*, sch. *ùmrěti/ùmrijeti*, stsl. *umrěti*; hl. *wumrěć*, dl. *wumrěš*, pol. *umrzeć*; rus. *umerét'* (ukr. *umérty*, br. *pamérci* jsou analog. podle min. času);

b) čes. *břeh* (< stč. *břěh*), slk. *breh*, sln. *brég*, -a/-á, sch. *brēg* /*brijeg*, m. *brég*, b. *brjag* (*bregāt*), stsl. *brěgъ*; hl. *brjóh*, dl. *brjog*, pol. *brzeg*; rus. *béreg*, ukr. *béreh*, br. *bérah*; plb. *brig*;

čes. *vřed* (< stč. *vřéd*), slk. *vred*, sln. *vrèd*, *vréda*, sch. *vrēd/vrijed*, m. *vred*, b. *vredá* (dial. *vred*), stsl. *vrědъ*; hl. *brjóđ*, *brjoda*, -u, dl. (w)*rjod*, pol. *wzród*, -odu, rus. dial. *véred*, -a (spis. *vred*, -á, církevní slavismus), ukr. *véred*, br. *vérad*;

čes. *střep*, slk. *črep*, sln. *črėp*, -a/črépa, -e f., sch. *crēp/crijep*, m. *crep*, b. *čérep* (dial. *čirep*, *crep*), stsl. *črěpъ*; hl. *črjop*, dl. *crjop*, pol. *czerep* (z ukraj.), stpol. *trzop*; rus. ukr. *čérep*, br. *čéráp*;

čes. *dřevo* (stč. *dřěvo*), slk. *drevo*, sln. *drevó*, sch. *drēvo/drijevo*, m. dial. *drevo*, stsl. *drěvo*; rus. ukr. *dévevo*, br. *dzéveva/dréva*; plb. adj. *drivenā* „dřevěný“;

čes. *střevo* (stč. *čřěvo*), slk. *črevo*, sln. *črevó*, sch. *crėvo/crijėvo*, m. *crevo*, b. *črevo* (*červó*), stsl. *črěvo*; hl. *črěwo*, dl. *crjowo* (*crjewo*), pol. *trzewa* (plur.); rus. *čerěvo*, ukr. *čévevo*, br. *čérava*; plb. *crevü*;

4. *telt*: a) čes. *pleva* (dial. *pliva*), slk. *pleva*, sln. *plėva*, sch. *plēva/pljeva*, m. *pleva*, b. *pljava/plevica*, stsl. *plěva*; pol. *plewa*, dl. *plowa*, hl. *pluwa*; rus. *polóva*, ukr. *polóva*, br. *palóva*; plb. *plāvoi* „plevy“;

čes. *mlít* (dial. *mlet*), slk. *mliet'*, sln. *mlėti* (*mėljem*), sch. *mlēti/mljeti*, stsl. *mlěti*; hl. *mlěć* (*mjelu*, dial. *mlěju*), dl. *mlaś* (*mjelu*, *mleju*), pol. *mleć*; rus. *molót'* (*meljú*, *mėleś'*), ukr. *molóty*, br. *malóc'*; plb. *mlāt*;

čes. *plít*, *plet* (*pleji*), slk. *plet'*, sln. *plėti* (*plėvem*), sch. *plėviti/plijėviti*, m. *plevi* (3. os. sg.), b. *plevjà*, -viš, stsl. *plěti*; rus. *polót'* (*poljú*, *póleś'*), b. *palóc'*, ukr. *polóty*; plb. *plāvā* (3. os. sg.);

b) čes. *mléko*, slk. *mlieko*, sln. *mlėko*, sch. *mlėko/mlijėko*, m. *mleko*, b. *mljako* (pl. *mlekā*), stsl. *mlěko*; pol. *mleko*, hl. dl. *mloko*; rus. ukr. *molokó*, br. *malakó*; plb. gen. *mlākā*;

čes. *plen*, slk. *plen* (*plien*), sln. *plėn*, sch. *plēn/plijen*, m. b. *plen*, stsl. *plěnъ*;

pol. *plon*, dl. *plon*, hl. dial. *plon*; rus. arch. *polón* (spis. *plen*, což je církevní slavismus), ukr. *polón*, br. *palón*.

4.11.9. V uvedených dokladech jsou příklady uvedené sub a) tj. *kráva*, *kláda*, *bříza* (< *bříeza*), *mlít* s původní intonací akutovou (raženou, stoupavou) – v češtině je tu zpravidla délka a v ruštině přízvuk na druhé slabice tzv. plnohlasi (srov. *kráva* – *koróva*, *kláda* – *kolóda*, *bříza* – *berěza*), příklady uvedené sub b) jsou s intonací cirkumflexovou (taženou, klesavou) – v češtině je tu krátkost a v ruštině přízvuk na první slabice plnohlasi nebo na žádné z nich (srov. *hrad* – *górod*, *hlas* – *gólos*, *hlava* – *golová*, ale akuz. *gólovu*, *břeh* – *béreg*, *dřevo* – *dérevo* atd.).

Poznámka. V srbocharvátštině je na rozdíl od češtiny za pův. akutovou intonací krátkost, srov. *kráva*, *kláda*, *brěza*, za pův. intonací cirkumflexovou zpravidla délka, srov. *grád*, *glás*, *brêg*, *drêvo* (dlouhá klesavá intonace).

* * *

4.11.10. Nyní si všimneme počátečních slabik *ärt*, *ält*, *ert*, *elt*. Podobně jako uvnitř slova se i počáteční *är*, *äl*, *er*, *el* změnilly na *äṛ*, *äḷ*, *eř*, *eļ*. Za sonantní *r*, *l* se přesunul vokální element, takže z *äṛ* vzniklo *äṛ^a*, tento vokální element potom zesílil a na počátku se oslabil, takže vzniklo *^arā*. Potom byl vývoj různý. Měla-li pův. skupina *är*, *äl* intonaci akutovou (stoupavou), vzniklo z *^arā*, *^alā* na celém slovanském území *ra*, *la* (oba vokální elementy obklopující sonantu se totiž soustředily za ní a splynuly v dlouhé *a*). Měla-li skupina intonaci cirkumflexovou (klesavou), nastal vývoj *^arā* > *rā* (vrchol byl na *r* a *ā* zůstalo krátké) a potom *rā*. To po změně *ā* > *o* dalo *ro*. Takový byl vývoj slabik s intonací cirkumflexovou na slovanském severu, tj. v jazycích východoslovanských, v polštině, lužičtině, v češtině a ve slovenštině v dialektch západoslovanských a východoslovanských. V jazycích jihoslovanských a ve střední slovenštině zobecnělo na počátku slova *rat*, *lat* bez rozdílu intonací; je tu úplná shoda s vývojem skupin *tärt*, *tält* uvnitř slova (které tu daly, jak jsme viděli, rovněž *trat*, *tlat*).

Na československém území máme tedy uvnitř slova vždy *trat*, *tlat*, na počátku slova ve střední slovenštině většinou rovněž *rat*, *lat* (bez rozdílu intonací), v českých, západoslovanských a východoslovanských dialektch *rat*, *lat* v slabikách s intonací akutovou (raženou, stoupavou) a *rot*, *lot* v slabikách s intonací cirkumflexovou (taženou, klesavou) jako na počátku slova ve všech ostatních severoslovanských dialektch, srov. české *rostu*, *loket*, *rožeň* a středoslovanské *rastiem*, *lakeť*, *ražeň*.

4.11.11. Příklady na *ärt*, *ält* s intonací akutovou:

čes. *rámě* (*rameno*), slk. *rameno*, luž. *ramjo/-je*, pol. *ramię*; rus. arch. *ramenā* (plur.), br. dial. *ráme*, ukr. *ramja*; sln. *rāma*, sch. *rāme* (s krátkou klesavou intonací), m. *ramo/rame* (dial. *rameno*), b. *rāmo*, stsl. *ramo*, *ramę*; plb. *rāmą*;

čes. *rádlo*, slk. *radlo*, pol. luž. *radlo*; rus. ukr. *rālo*, br. *rāla* (n.); sln. *rālo*, sch. *rālo*, m. b. *rālo*, stsl. *rālo*; plb. *rādli*;

čes. *lakomý*, slk. *lakomý*, hl. *lakomy*, dl. *lakomy*, pol. *lakomy*; rus. *lākomyj*,

br. *lakómy*, ukr. *lakomyj*; sln. *lákóm*, sch. *lãkom*, m. b. *lakom*, stsl. *lakomъ*;

čes. *laň* (stč. *lani*), slk. *laň*, pol. *lania*, rus. ukr. br. *lan'*, stsl. *alъnii*, csl. *lani*; v názvech mládat: hl. *lano*, *-eca*, sch. *lãne*, *-eta* „srnčí kolouch“; sln. *lanjec* „daňčí jelen“.

4.11.12. Příklady na *ärt*, *ält* s intonací cirkumflexovou:

čes. *rostu*, *růst* (stč. *rósti*), slk. *rastiem*, *rást'*, luž. *rostu*, *rosé*, pol. *rostę*, *róśc* (*rosnę*, *rosnąć*); rus. *rastú*, *rastí* (ale *rós*, *roslá*), br. *rastú*, *rascí* (*a z o v* nepřízvučné slabice), ukr. *rostú*, *rostý*; sln. *rástem*, *rásti*, sch. *rástem*, *rásti*, m. *raste* (dial. *rasne*), b. *rastá* „rostu“;

čes. *rozsocha*, slk. *rázsocha*, pol. *rosocha*, hl. *rozsoch* */-such*, dl. *rozsocha*; ukr. *rozsócha*; sln. *rázsoha*, sch. pl. *rãsohe*;

čes. *rožeň*, slk. *ražeň*, hl. *rožeň*, *-žnje f.*, dl. *rožon*, *-žna*, pol. *rožen*, *rožna*; rus. *rožón*, br. *ražón* (*a z o v* důsledku akání), ukr. *rožén*, *-žná*; sln. *ráženj*, *-žnja*, sch. *rážanj*, *-žnja*, m. *ražen*, b. *rážén*;

čes. *role* (stč. *rolí*), slk. *rola* i *rala*, luž. pol. *rola*; rus. arch. *roljá* (*rólja*), br. *ralljá*, ukr. *rilljá*; sln. *rál*, *-i*, sch. *rãl*, *-a m./rãl*, *-i f.*; plb. *rül'ã*;

čes. *loket*, slk. *laket'*, luž. *lochć*/*tokś*, pol. *lokiec*; rus. *lókot'*, br. *lókac'*, ukr. *likot'*, *likťja* (arch. *lókot'*); sln. *laket*, sch. *lãkat*, m. *lakot*, b. *lakat*, stsl. *lakatъ*; plb. *lüt'et*;

čes. *loni*, slk. *vlani*, hl. *loni(!)*, dl. *loni*, pol. dial. *loni*, *lón* (kaš. *loni*); rus. dial. *loni(s')*; sln. *láni*, sch. *lãne*, m. b. *lani*; stsl. adj. *lanъskъ*.

Příklady na počáteční *ert*, *elt* nejsou jisté, proto je neuvádíme. Je však jeden příklad, kde se střídá *el-*, *ãl-*, a to je slovo *labuť*, rus. *lébed'*. Uvedeme si všechny doklady:

čes. *labuť*, slk. *labuť*, pol. *łabędź*; rus. *lébed'*, br. *lébedz'*, ukr. *lébid'* (*lébed'*), *lebedja*; sln. *labód*, sch. *lãbüd*, m. *labeled*/*lebed*, b. *lebed*.

4.11.13. Po těchto základních výkladech o střídnících za pův. *är*, *äl*, *er*, *el* uvnitř slova i na počátku je třeba se ještě zmínit o některých okrajových jevech a o zvláštních případech.

Uvedli jsme už, že na severozápadě slovanského území *tärt* dalo *tãr't* a to dále *tart*, srov. už zmíněný *Stargard*, dále polabské formy *gard*, *porch*, *stornã*, *vorno*. Formy s *tart* jsou obvyklé na kašubském území v místních jménech, srov. *Gardno*, *Kartoszyno*, *Karwia*, *Varblano*, dále v obecných jménech, např. kašubské *kãrw'inc* „kravinec“, *mãrs*, *kozibardã*, *parm'eň*, dále *karw* „vůl“ v dialektech na řece Visle. V místních jménech nad dolní Odrou a dolním Labem jsou sice běžné formy s *tlot* (příp. *tlat*), srov. *Zarneglowe*, *Kloden*, *Kladowe*, ale vyskytují se též jména s *talt*, srov. *Priwalk*, *Przewalk*, *Priwalke*, jsou to vlastně „Převlaky“. Obdobné formy *alt* a *talt* jsou i na jihu slovanského území, srov. stsl. *alъdii* vedle *ladii* „loď“, stsl. *alъnii* (vedl. csl. *lani* „laň“), stsl. *alъkati* vedle *lakati*, dále *mal'dičie*, *bal'tinъ*, *salnostъ* v církevněslovanských památkách. Svědčí to o tom, že na okrajích slovanského území docházelo někdy k jinému konečnému řešení skupin *är*, *äl*, totiž *ãr'*, *ãl'* tu nakonec daly *ar*, *al*, jak jsme to viděli u *gãr'ãb* > *gard*.

4.11.13.1. Rovněž se skupinou *ärt, ält* s intonací cirkumflexovou je to v dialektech složitější. Na slovanském severu dala *rät, lät* (> *rot, lot*).

Tak tomu je i na českém území, srov. *rozsocha, Roztoky, loket, rožeň, rostu* atd. Jsou však i případy, kdy i na českém území je *rat*, srov. místní jména *Rasochy, Rasošky, Rastory, Rastely*, obecná jména *rasocha, rasošky* „vidle“, *rasochatý, racochatý* „rozcuchaný“, *racochejl* „roští, rozsochatý vršek stromu“, *racoši* „zcu- chané vousy“, dále *ratolest* (< *letorost*, stsl. *lětoraslb*, slk. *letorast*).

4.11.13.2. Naopak zase na slovanském jihu se vyskytuje vedle *rat* i *rot*, srov. stsl. *robota* vedle *rabota*, stsl. *robъ* vedle *rabъ* a *rob* v srbocharvátštině, makedonštině a bulharštině (zde vedle *rab*), dále stsl. formy typu *rozboinikъ* (vedle častějšího *razboinikъ*), *rozga* „větev“, *roširiti*, *rozvě* (vedle častějšího *raz-*). *Rozga* je i slovinské, srbocharvátské a bulharské, ve střední slovenštině je však *rázga, raždie*; zřejmě tu půjde o správnou etymologii toho slova (možná že sem nepatří!). V. Machek je ochoten předpokládat i původní *rob-* a podobu *rab-* vykládat ze zdloženého *rōb-*; rovněž u slova *rozga* předpokládá psl. *rozga* a *razga, raždъje* vykládá také jako dloužení. Některé doklady počátečního *rot, lot* by bylo možno vykládat i vlivem českým (moravským, po vyhnání Metodějových žáků z Moravy). Ale patrně ne všechny. Těžko tak je možno vyložit bulharské jméno řeky *Lom*, které vzniklo z lat. *Almus* nebo řec. *Almos*, nebo v západobulharských dialektech (v Rodopech) se vyskytující slovo *loket*, jak soudí Z. Stieber.

4.11.13.3. Zato je možno dobře vysvětlit formy *rola, rovný*, předponu *roz-*, slovo *loď* atp. na středním Slovensku a ve spisovné slovenštině. Jsou to formy západoslovenské a východoslovenské (možná podpořené i vlivem českým). Typicky středoslovenské jsou formy *rastiem, rázsocha, ražeň, lakeť* a některá vlastní jména typu *Ravné, Ráztocka, Ráztoky, Rázselie* atd.

4.11.14. Skupina *telt* se na východě slovanského území, jak jsme uvedli již výše, změnila v *telt*, celá slabika ztvrdla a dala nakonec *tolot* (srov. *molokó, polót'* atd.). Jsou však i nečetné případy s *telet*; uvádívají se *pelená, belená, selezěnka*. Slovo *pelená* však tak zní už staroslověnsky, nejde tedy o skupinu *telt*, nýbrž *ele* je tu původní; *belená* „blín“ je asi staré slovo přejaté (praevropské), srov. staroangl. *beolone, belene*, a nejde tu rovněž o skupinu *telt*. Zbývá slovo *selezěnka*, ukr. *selezinka*, čes. *slezina*, sch. *slezina*, pol. *sleziona* by snad bylo možno vyvozovat z prasl. *selzena*, další přibuzenstvo v ide. jazycích je však v tak četných variantách, že lze vycházet podle V. Machka z jakéhosi *sp-ell/li-g'h-en-*, které se redukovalo odpadem souhlásek a různými dalšími úpravami. Proto ani toto slovo není příliš spolehlivým dokladem na *telt*. Dokladem je však staroruské *šelomъ*, ukr. *šolóm*, stsl. *šlěmъ*. Vše je z germánského **helmaz* (gót. *hilms*, něm. *Helm*); to dalo do praslovantštiny *šelmъ* a z toho je jednak náležité stsl. *šlěmъ*, jednak východoslovanské *šelmъ* > *šetmъ* (se ztvrdnutím *l*), které se pak (jako *melko* > ... > *molokó*) vyvíjelo směrem k *šelomъ* (po *š* je místo *o* vokál *e*, což je náležité; ukrajinské *šolom* vzniklo ze *šelom* po ukrajinské změně 'e > o po sykavkách tupých).

4.11.15. Poznámka. Ke skupinám *telt, tält* však nepatří slovo *člověkъ, čьlověкъ, če-*

lověkb, jak se někdy uvádí. Jde o složeninu, jejíž první část *čelo-* souvisí s řec. *telos* „vojenský oddíl, tlupa“, jak ukázala E. Havlová (Scando-Slavica 12, 80–86; cit. V. Machek), ide. kořen *k^wel-* (odpovídající nostratickému *Külä* „obščina, rod, tlupa“) a druhá část *věk* odpovídá lit. *vaikas* (ide. *woikos); celek tedy znamená „člen oddílu, tlupy“ (příp. i „člen rodu“).

4.11.16. Výkladové potíže činí i slova stsl. *člěnb/članb*, csl. *žlěbъ*, csl. *žlěza*.

Slovo *člěnb*: stsl. *člěnb/članb*, čes. *člen*, *článek*, slk. *člen*, *členok*, *článok*, hl. *člónk/člonk*, dl. *clonk*, pol. *członek*; sln. *člén*, *článek*, sch. *člân*, *člânak*, m. *člen*, b. *člen* (dial. *član*, *čljan*); ve východoslovanských jazycích je *člen* (patrně církevní slavismus), ukr. dial. *čelenok*. Slovo etymologicky ne zcela jasné; potíže činí střídání *člen/član* v západoslovanských a jihoslovanských jazycích.

Csl. *žlěbъ*: čes. *žlab* „koryto“, *žleb* „údolí“, slk. *žlab*, luž. *žlob*, pol. *żłób*; rus. *žolob*, br. *žolab*, ukr. *žolob*; sln. *žlěb* „údolí“, sch. *žlěb/žlijeb*, m. b. *žleb*;

Csl. *žlěza*: čes. *žláza*, slk. *žlaza*, luž. *žalza*, pol. *zołzy* (plur.); sln. *žlěza*, sch. *žlězda/žlijězda*, m. *žlezda*, b. *žlezá*; rus. *železá*, br. *zaloza*, ukr. *záloza*.

Ve všech uvedených slovech je neobvyklé střídání *e/a* (nebo změna *ě > a*) v češtině, příp. i jinde, předpokládají se tu zkrřížení s jinými slovy (např. u čes. *žlab* se základem *dlab-* < *dalb-*), u *žláza* jsou nepravidelnosti v lužičtině (*žalza*) a v polštině, v češtině se u slova *žláza* někdy počítá s kontaminací s *hlíza* (stč. *hlíza* i *hláza*, ale valaš. *hlúza*, slez. a sloven. *hlúza*). Ruské *železá* by mohlo svědčit pro Shevelovův názor, že za *telet* s intonací cirkumflexovou má být náležitě *telet* (a ne *tolot*), nejde-li ovšem o úpravu církevněslovanského *žlěza* sekundárně na tzv. plnohlasi. Ovšem proti vývoji *želza > železá* zase svědčí ruské a ukrajinské *žolob*, které má rovněž intonaci cirkumflexovou (klesavou). Zkrátka a dobře je tu mnoho nepravidelností, které si vyžadují speciálního bádání. My jsme mohli jen na tuto problematiku ukázat. Našich základních výkladů o vývoji skupin *tert*, *telt*, *tärt*, *tält* se tyto speciální případy netýkají.

4.11.17. Poznámka. Je třeba ještě připomenout, že formy typu *tart* (*Stargard*, *gord*, *vorno*, *porg*) mají paralelu v severoněmeckém *-born-* (proti jihoněm. *-brun-*). Je to stejné řešení skupiny vokál + sonanta (příp. sonanta + vokál); *brun* : *born* = *grad* : *gard* (*gord*). Je ovšem těžko říci, zda jde o paralelní vývoj či o možný vliv jedné formy na druhou (*brun* je původnější, *born* je novější, ale *gard* také není původní, vzniklo z *gārnd*, i když se potom znovu přiblížilo původnějšímu znění *gār^{db}*). Z jazykově zeměpisného hlediska jsou podoby *gard* (*gord*) a *born* na stejném (nebo sousedním) území.

4.11.18. Chronologie změn skupin *tärt*, *tält*, *tert*, *telt* a *ärt*, *ält*. Jak jsme již uvedli, v době palatalizace alveolár (675–750) ještě nemohly nastat žádné změny těchto skupin, neboť *äl + j* dává *ał*, a *är + j* dává *ar*'. Stejně to potvrzují, jak jsme již uvedli, doklady zapsané před rokem 800, jako např. *Dervanus*, *Valdimer*, *Dargamēros*. Doklady s metatezí jsou zapsány až v polovině IX. stol., srov. již uvedené *Trebina* (860) a *Zebedrach* „Sobědrag“. Vzhledem k tomu, že metatezí bylo zasaženo i jméno císaře Karla Velikého (vládl 768–814) *Carolus*, *Karl* (z germán.

*karlaz „chlap“, srov. nynější něm. *Kerl*) a vyvíjelo se shodně jako pův. slovanské *tārt* (tj. *kār'lʲ > kārʲlʲ > kʲrālʲ* a potom dále čes. *král*, slk. *král*, sln. *králj*, sch. *krālj*, *krālja*, mak. *kral*, b. *kral*, církevněslov. *kralʲ*, pol. *król*, rus. ukr. *korólʹ*, br. *karólʹ*), soudíme, že změna skupin *tārt*, *tālt* atd. se prováděla v době jeho vlády okolo r. 800, tj. přibližně v letech 750–825, příp. 775–850. U východních Slovanů byla změna živá ještě v IX. století, jak to dokazuje do východoslovanských jazyků přejatý turecký místní název *Tamantarkan*, který se změnil přes *Tamutorokanʲ* na *Tamutorokanʲ* (nyní opět *Tamanʹ*).

4.12. VÝVOJ SKUPIN *tārt*, *tārt*, *tālt*, *tālt*

4.12.1. Skupiny *ir*, *ur*, *il*, *ul* (srov. lit. *pirmas*, *kurpė*, *vilkas*, *stulbas*) vzniklé z ide. sonantního *ɾ*, *ʃ* v období protobaltském (baltoslovanském) se ve slovanštině změnilly v *br*, *br*, *bl*, *bl*. I u nich se v duchu zákona otevřených slabik začala projevovat tendence k přesunutí vrcholu ke konci slabiky. Z *tārt*, *tālt*, *tārt*, *tālt* tak vznikly *tʲɾt*, *tʲlʲt*, *tʲɾt*, *tʲlʲt*. Vznikly tak vlastně nové sonanty *ɾ*, *ʃ* s průvodním vokálem. Tento průvodní vokál mohl zůstat před sonantou (tj. *tʲɾt*, *tʲɾt*, *tʲlʲt*, *tʲlʲt*). Tak tomu bylo na většině slovanského území. Mohl se také soustředit za sonantu, takže vzniklo *tʲɾʲt*, *tʲlʲʲt*, *tʲlʲʲt*, *tʲlʲʲt*; někdy průvodní vokály kolísaly a byly buď před sonantou, nebo za ní (jak to vidíme dodnes v některých dialektech v poříčí řeky Ostravice na severovýchodě Moravy, srov. *pʲɾʲst*, *pʲlʲʲst*). Ba vyskytly se i případy, že prův. vokály byly po obou stranách sonanty, srov. *vʲɾʲv-* (z čehož vzniklo v ruštině později tzv. 2. plnohlási, srov. *verěvka*).

4.12.2. Příklady: 1. *tʲɾt*: *bʲɾdo*, *čʲɾnʲ*, *čʲɾvʲ*, *dʲɾnʲ*, *dʲɾžati*, *mʲɾtvʲ*, *mʲɾznʲoti*, *pʲɾvʲ*, *sʲmʲɾtvʲ*, *sʲɾpʲ*, *sʲɾdʲbce*, *ščʲɾba* (-ina), *tʲɾpʲeti*, *vʲɾba*, *vʲɾchʲ*, *zʲɾno*, *žʲɾdb*, *žʲɾny/žʲɾnovʲ*;

2. *tʲlʲt*: *bʲlʲzo*, *gʲlʲ(d)lo*, *gʲlʲbʲ*, *gʲlʲdʲ*, *gʲlʲnʲcbʲ*, *gʲlʲstvʲ*, *chʲlʲtvʲ*, *kʲlʲčʲma*, *kʲlʲpʲbce*, *mʲlʲky* (*mʲlʲkʲvʲ*), *tʲlʲgʲ*;

3. *tʲlʲt*: *čʲlʲnʲ*, *dʲlʲgʲ* „dlouhý“, *dʲlʲbti* (-ati, -iti), *mʲlʲčʲati*, *pʲlʲnʲ*, *vʲlʲkʲ*, *vʲlʲna*, *žʲlʲčʲ*, *žʲlʲna*, *žʲlʲtvʲ*;

4. *tʲlʲt*: *dʲlʲgʲ* „dluh“, *gʲlʲkʲ* „hluk“, *chʲlʲmʲ*, *mʲlʲviti*, *pʲlʲkʲ*, *stʲlʲbʲ*, *sʲlʲnʲbce*, *tʲlʲstvʲ*, *tʲlʲmačʲ*, *zʲlʲva*.

4.12.3. Touto úpravou sonant bylo učiněno zadost zákonu otevřených slabik. Další vývoj byl v různých slovanských jazycích různý a pokračoval až v rámci samostatného vývoje těchto jazyků. Ve staroslověnštině se průvodní vokály soustředily za sonantou a splynuly, takže místo *vʲlʲkʲ* máme *vlʲkʲ*, místo *vʲɾchʲ* máme *vrʲchʲ*. Psaní *vlʲkʲ*, *vrʲchʲ* tu označuje sonantní *ɾ*, *ʃ* s průvodním vokálem za sonantou.

4.12.4.1. Poznámka. Ve východoslovanských jazycích po zániku jerů vzniklo za *ɾ* skupení *er*, srov. rus. *verch*, *serp*, *smertʹ*, *terpetʹ*, za *ʃ* vzniklo *or*, srov. rus. *gorlo*, *gordyj*, *morkovʹ*; *ʲlʲ* a *ʲlʲ* splynuly a je za ně *ol*, srov. rus. *čoln*, *dolgij*, *polnyj*, *polk*, *tolstyj*, *volk*, ukr. *dovhyj* [*doúhyj*], br. *doúhi*, ukr. *vovk* [*voúk*], br. *voúk* atd.

4.12.4.2. V polštině je za *ɣ* nyní *ar*, srov. *garb*, *kark*, *karmić*, *targ*, za *ɣ* je *er*, srov. *śmierć*, *sierp*, *wierzba* „vrba“, *wierzch* „vrch“, *cierpieć*, před tvrdou dentálou však *ar*: *twardy* (ale *twierdzić*), *martwy* (ale *śmierć*), *marznąć*, *ziarno* atd. Za *ɣ* po labiálách je dílem *il*, srov. *wilk*, *milczeć*, *wilga*, dílem *el*, srov. *welna*, *pełny* (po labiálách před tvrdou dentálou), dílem pak *ol*, *ól* (po sykavkách tupých), srov. *czółno* „člun“, *zółty*, *zółna* „žluna“, *zółć*, nebo *tu*, srov. *dlubać*, *dlugi* (po dentálách). Za *ɣ* je po dentálách *tu*, srov. *dlug*, *tlumacz*, *tlusty*, *ślup*, *śluńce* (nyní *śłońce*), po velárách *el*, srov. *chelm* „chlum“, *zgiełk* „hluk“, *kielzać* „klouzat“, po labiálách není situace jasná, srov. *Świętopelk* „Svatopluk“, ale nyní *pulk* „pluk“, *mołwić*, *mołwa* (nyní *mówić*, *mowa*), ale u tohoto posledního slova může jít o vliv ukrajinštiny.

4.12.4.3. V horní lužické srbštině je za *ɣ* nyní *or*, srov. *hordy* „hrdý“, *kork* „krk“, *kormić*, *bórzy*, *hordło*, za *ɣ* je většinou *er*, srov. *čert*, *čerw*, *wjerch*, *wjerba*, *serp*, *śmierć*, zčásti *or*, srov. *čorny*, *dorn* „drn“, *morwy* (arch. *mortwy*), *sorna*, *porst*, *zorno*, ale jen *mierznyć* „mrznouti“. Vidíme, že *or* je před tvrdými dentálami, ale ne zcela důsledně. Za *ɣ* je *ol*, srov. *dołh* „dluh“, *mołwić*, *tołsty*, za *ɣ* je *el*, srov. *mjelceć*, *wjelk*, nebo *ol*, srov. *čołm* „člun“, *dołhi*, *połny*, *wołna*, *žołć*. V dolní lužické srbštině je za *ɣ* nyní *er*, srov. *cerw* „červ“, *cerwjeny*, *wjerch*, *wjerba*, *serp*, *šerń* „trn“, za *ɣ* a za *ɣ* před dentálami je *ar*, srov. *barlog*, *bardo*, *carny*, *cart* „čert“, *gjardy* „hrdý“, *gjarnic* „hrnec“, *kjarmis* „krmiti“. Za *ɣ* je dílem *el*, srov. *mjelcaś* „mlčeti“, *wjelk*, dílem *ol*, srov. *cołn* „člun“, *połny*, *žołc* „žluč“, řidčeji *tu*, srov. *dlujki* (*dlugi*), za *ɣ* je *ol*, srov. *mołwiś* „mluviti“, nebo *ly*, srov. *śłyńco*, nebo nejčastěji *lu*, srov. *tlusty*, *đułg* „dluh“, *ślup*.

4.12.4.4. V češtině a ve slovenštině (bez východoslovenských dialektů) je za *ɣ* a *ɣ* nyní slabičné *r*, srov. čes. *brdo*, *smrt*, *srdce*, *vrba*, *vrch*, *hrb*, *krčma*, *krk*, *trh* atd. Jen ve skupině *čr*, *šer*, *žr* je nyní v češtině *er*, srov. *čert*, *černý*, *červený*, *červ*, *žerď*, *štěrka*, *štěrčina*; ve slovenštině je tu také dílem *er*, srov. *čert*, *červený*, *červ*, *čierny*, dílem tu zůstalo *r* sonans, srov. *žrď*, *štrbina*, *štrk*, *črpák*. Za *ɣ* po retnicích zůstalo v češtině i ve slovenštině *l* sonans, srov. *plný*, *vlk*, *vlna*, *vlhký*, *mlčet/slov. mlčať*; po zubnicích je v češtině *lu*, srov. *člun*, *žlutý*, *žluč*, stč. *dluhý* (nč. *dlouhý*), ve slovenštině zůstalo *l*, srov. *čln*, *žltý*, *žlč*, *dlhý*. Za *ɣ* je v češtině *tu*, srov. *dluh*, *hluk*, *tlustý*, *ślup* (> nč. *sloup*), *chlum*, v slovenštině tu je zpravidla [ʃ], srov. *dlh*, *tlstý*, *stĺp*, *chl̩m*. Ve východomoravských dialektech je situace obdobná jako ve slovenštině, rozlišuje se tu *r* dlouhé i krátké, srov. *vrba* a *vřbí*, u *l* dokonce nejen dlouhé a krátké, nýbrž i měkké a tvrdé, srov. *vlk* – *vľča*, *dlhý* – *stĺp*. Ve východoslovenských nářečích jsou u sonant různé vokály, srov. *viršek*, *tervac*, *tarhac*, *volna*, *spelnic*.

4.12.4.5. V slovinštině rovněž *ɣ* i *ɣ* splynuly v jedno *r* sonans, srov. *brdo*, *črn*, *držati*, *grst*, *grnec*, *krčma*, *smrt*, *trn*, za obojí *ɣ* i *ɣ* je *ol*, srov. *čołn*, *dolg*, *hołm* „chlum“, *mołcati*, *połn*, *tołmač*, *tołst*.

4.12.4.6. V srbocharvátštině je u *r* obdobná situace jako ve slovinštině (a v češtině a slovenštině), srov. *brdo*, *črn*, *držati*, *grst*, *grnac*, *krčma*, *mrtav*, *smrt*, *srp*, *srce*, *trn* atd. Za obojí *l* sonans je dnes *u*, srov. *čun* „člun“, *đułg*, *hum* „chlum“, *mučati*, *pun*, *tumač*, *tust* „tlustý“.

4.12.4.7. V makedonštině je rovněž *r* sonans jako v srbocharvátštině, srov. *brdo*, *brz*, *crn*, *grst*, *grnec/grne*, *krčma*, *smrt*, *srp*, *trn*; za obojí *l* sonans je *ol* jako ve slovinštině, srov. *dolg*, *molči*, *poln*, *tolpa*, *tolčam*, *žolt*.

4.12.4.8. V bulharštině je *r* sonans s průvodním vokálem buď před sonantou, nebo za ní, srov. *bardo* (*bārdο*), *bərzo* (*bārzo*), *grəst* (*grāst*), *krčma* (*krāčma*), *mərtəv* (*mārtāv*), *mrəzna* (*mřāzna*), *smərt* (*smārt*), *sərp* (*sārp*), *tərg* (*tārg*)/*trəg* (*trāg*), *trən* (*trān*). Rovněž za obojí *l* sonans je *l* sonans s průvodním vokálem, srov. *dəlg* (*dālāg*), *chəlm* (*chālm*), *məlča* (*mālča*), *tləst* (*tlāst*), *təlpə* (*tālpə*), *žəlt* (*žālt*).

4.12.4.9. Uvedli jsme tento stručný přehled střidnic za praslovanské *ŕ*, *l* sonans v jednotlivých jazycích proto, abychom zde měli obdobný přehled jako u *tārt*, *tālt*, *tert*, *telt*. V praslovanštině okolo r. 800 však byl stav, jak jsme ho uvedli v hlavním výkladu, tj. *vʔchə*, *tʔgə*, *vʔkə*, *tʔstə*.

4.13. VZNIK NOSOVÝCH VOKÁLŮ

4.13.1. Obdobně jako se upravovaly skupiny *ār*, *āl*, *er*, *el* (a předtím i diftongy *āi*, *āu*, *ei*, *eu*), bylo třeba v duchu zákona po stoupající sonoritě slabiky (zákona otevřených slabik) upravit i skupiny *en*, *ān*, *ən*, *ən*. V praslovanštině při této úpravě vznikly nosové samohlásky. Také vznik nosových samohlásek musíme položit do doby po palatalizaci alveolár (neboť jinak by z *kānjь* muselo vzniknout *kajь* a nikoli *kān'ь* „kon'ь“).

Existenci nosových samohlásek nám dokumentuje nejen vnitřní srovnávání slovanských jazyků, např. pol. *mąka* a stč. *múka* (nč. *mouka*), pol. *pięć*, slov. *pāj'* (čes. *pět*, rus. *pjat'*), tak i srovnávání vnější, srov. lit. *ranka*, stsl. *řoka* (pol. *reka*, čes. *ruka*), řec. *pente* a slovan. *pęť* „pět“/ *pęť* „pátý“, lit. *at-min-tis* a stsl. *pa-me-tь*, lat. *pons*, *pontis* „most, cesta přes močály“, stsl. *poť* „cesta, pouť“ atd.

4.13.2. Postup vzniku nosových vokálů si můžeme představit takto:

rānka > *rāNka* > *rąka* (> *řoka* „ruka“)

pęntь > *peNtь* > *pęť* „pátý“ (*pęť* „pět“)

bənd- > *bəNd-* > *bąd-* (> *bądə* „budu“)

pa-męntь > *pa-męNtь* > *pa-męť* „paměť“

Grafémem *N* tu označujeme volně vyznívající *n*, *m*, které s vokálem potom vytvořily nosovou samohlásku. Protože vysoké samohlásky těžko zachovávají svou nosovost, vzniklé vysoké nosovky (ze spojení *əN*, *əN*) se brzo ztotožnily s nízkými, z pův. *əN* tak nakonec vzniklo *ę* a z pův. *əN* pak *ą*. Obdobný vývoj můžeme pozorovat i ve francouzštině, srov. výslovnost *fin* s nosovým *ę*. Nosové *ą* v klasické staroslověnštině přešlo v *o*, srov. *rąka* > *řoka*.

4.13.3. Příklady nosovek:

1. nosovka *ę*: a) z *eN*: *pęť*, *tręq* „třesu“ (lat. *tremō*), *dętel'ь* „datel“ (< *den-tel-jь*, a to z **delb-tel-jos*), *męso* „maso“ (< **mem-so*, srov. sti. *māmsam*),

svętb (lit. *šventas*) „svatý“, *pęta* „pata“ (lit. *pentis*), *zętb* (lit. *žentas*) „zeť“, *sęmbę* (lat. *sęmen*);

b) z *ьN*: *pa-mętb* „pamět“ (lit. *at-mintis*), *mękbękb* „měkký“ (lit. *minkštas*), *językb* (staroprus. *insuwis*, lat. *lingua, lingua*), *desętb* (lit. *dešimt*); psl. *dadętb* (raně psl. *dad-in-ti*, ide. *dōd-ŋ-ti).

2. nosovka *a* > *o*: *a*) z *āN*: stsl. *gōsb* (lit. *žąsis*, něm. *Gans*); stsl. *oębľ* „úhel“ (lat. *angulus*), stsl. *oękb* (lat. *angō* „zužují“), stsl. *oęb* „had“ (lat. *anguis*); stsl. *pōtb* „cesta“ (lat. *pons, pontis*), *zōbľ* (řec. *gomphos* „kolík“), *lōkb* (< *lonkos), stsl. *berōtb* (3. plur.) z *berōtb* (*a* to z ide. *ber-o-nti);

b) z *ьN*: *gōba* (lit. *gumbas* „boule“), *golōbľ* (lat. *columbus* a *columba*), *đoti* (lit. *dumti*), *bōđo* (< *bьNd-*).

4.13.4. Uvedli jsme si některé příklady praslovanských a staroslověnských nosovek (některé další příklady budou uvedeny při výkladech o zániku nosovek). Z. Stieber však nepovažuje nosovky za samostatné fonémy, nýbrž jen za fonetické realizace skupin přední vokál + *N* a zadní vokál + *N*. Ve staroslověnských hláskových památkách by pak šlo o realizaci *eN*, *oN*, v nichž v první půli byl převážně soustředěn element vokalický, v druhé půli pak převažoval element nazální, celek pak se rovnal dlouhému vokálu. Z takovýchto nosovek pak mohly vznikat nosovky francouzského typu, tj. *ě*, *ō*. Protože tyto hlásky byly dlouhé, ztotožňovaly se s existujícími dlouhými vokály, a to *ę* většinou s *ě* [ǣ], *o* buď s *u*, nebo s *a*. Tam, kde vznikl pár dvou nosovek nízkých, nosovky se držely déle (v polštině později splynuly v jednu /*a/a*, a ta se pak rozložila podle kvantitativních poměrů na *ę* – *a*). Tam, kde vznikla jedna nosovka vysoká a jedna nízká, došlo k denazalizaci (v češtině nízká dala *ä*, vysoká *u*, a to po r. 950; obdobně tomu bylo v ruštině).

4.13.5. Chronologie vzniku nosovek. Nosovky vznikly po palatalizaci alveolár, tedy po r. 750. O jejich existenci svědčí četné doklady typu *Suentopulcus* „*Svētopŭlkъ*“ (870–894), *Wenceslaus* (zabit 929 nebo 935), *Mountimēros* „*Mōtimirъ*“ (IX. stol.), *Sphendostlabos* „*Svētoslavъ*“ „*Svjatoslav*“ (945–972). Také přejetí do maďarštiny ukazují, že počátkem X. století ještě nosovky byly, srov. *péntek* „pátek“, *rend* „řád“, *gomba* „gomba“, *galamb* „golōbľ“ atd. Vznikly podle našeho názoru v letech 750–825 a trvaly na českém území beze změny asi do r. 950 (v letech 950–1025 zanikají). Obdobně se do 1. poloviny X. století vyskytovaly nosovky i na Rusi (*Svētoslavъ* „*Svjatoslav*“ začal vládnout r. 945).

4.14. PŘESTAVBA VOKALICKÉHO SYSTÉMU PO HLÁSKOVÝCH ZMĚNÁCH

4.14. Původní vokalický systém v době vzniku I. palatalizace jsme si představili takto:

i *y*
ь *ъ*
e *ǣ*
ě *a*

V něm *i, y, ě, a* reprezentovaly dlouhé vokály, *ɨ, ʏ, e, ā* příslušné krátké. Grafémy *ɨ, ʏ* označují tehdejší krátké *i, y; e, ā* pak představují krátké protějšky k dlouhým *ě, a*. Výslovnost *ě* byla dlouhé široké [*ā*], *e* pak bylo sice o něco vyšší, nicméně krátké [*ā*].

4.14.1. Nový prvek do tohoto vyrovnaného systému vnesl vznik nové labializované hlásky *u* po monoftongizaci diftongů, a to v dvou podobách *'u/u* [*ʷu, u*]. Původní pravidelný systém byl tím narušen. Vznikl tak nový systém:

$$\begin{array}{l} i - y \quad 'u/u \\ \mathfrak{b} - \mathfrak{b} \\ e - \bar{a} \\ \check{e} - a \end{array}$$

Vznik nového labializovaného vokálu *'u/u* byl podnětem a předpokladem i k možné labializaci zadních krátkých vokálů, které byly vyšší než *a* a nižší než nové *u* a postupně se dostávaly do téhož stupně otevřenosti, v němž jsou obvykle vokály *e - o*. Z pův. *ɨ - ʏ* (což byla, jak jsme řekli, krátká *i, y*) tak vznikly právě jery *ɨ - ʏ* (s *e*-ovým, příp. *o*-ovým zabarvením u tvrdého *ɨ*), z pův. *e - ā* (což byla krátká *ā - ā*) tak vznikly vokály *e - o*. V takovém stavu je zachycujeme v staroslověnských památkách, kde vokál *o* je již nepochybně labializovaný, i když tato labializace mohla být tehdy dosud slabá. Podobná svědectví podávají i jiné památky z té doby, tj. ze stol. IX. To znamená, že proces přetvoření původních krátkých hlásek včetně vzniku *o* z krátkého *ā* nastal před touto dobou. Soudíme, že tomu tak bylo okolo r. 800 v době tzv. metateze likvid (750–825, příp. 775–850). Na jejím vývoji jsme si ukázali, že proces přetváření *ā > o* se s touto metatezí prolínal, na některých úsecích byla metateze dokončena dříve než změna *ā > o*, srov. *črāt > trat* na jihoslovanském a československém území, na jiných později, srov. *črāt > črot* (> *trot*) na polském a lužickém území. Možná že ke změně *ā > o* přispěla i ta okolnost, že v důsledku čistě fonetického krácení původních dlouhých samohlásek (zejména v koncové pozici, ale později i jinde) vznikaly krátké varianty dlouhých vokálů. To způsobilo, že původní krátké vokály, které se již dříve poněkud lišily (stupněm otevřenosti) od dlouhých, se ještě více přesunuly do středové polohy a tak se kvalitativně zřetelně odlišily od zkrácených variant dlouhých vokálů. Vokál *ā* se přitom na celém území labializoval a změnil na *o*. Původní poměr *ženā* (nom. sg.) – *ženā* (vokativ) se tak změnil na *žena – ženo*.

4.14.2. Na druhé straně tím, že se krátké vokály odlišily svou kvalitou od dlouhých a že se hlavním diferenciačním příznakem dlouhých a krátkých vokálů (vzhledem ke vzniku krátkých variant dlouhých vokálů) stala kvalita, byla fonologická kvantita zbytečná a byla tím dána možnost i jejího fonetického odstranění dalším krácením pův. dlouhých vokálů. Můžeme tedy v jistém časovém období praslovanštiny (po r. 800) považovat fonologickou kvantitu za zrušenou (i když foneticky mohla zčásti ještě trvat).

4.14.3. Krácení dlouhých vokálů nastávalo především na konci slova, jak jsme již uvedli (*ženā > žena* a s tím související změna *ženā > ženo*), dále pak ve více-

slabičných slovech, srov. *mālinā* > *malina* (dlouhé tu označujeme jako *ā*, *i*, aby chom mohli vysvětlit krácení, jinak se praslovanské *ā*, *i* označují jako *a*, *i*), pod. *jāgādā* > *jagoda*, *nedāti* > *nedati*, *sāditi* > *saditi*, *kāpāti* > *kopati* atd. Dobře můžeme toto krácení pozorovat zejména v česko-slovenské skupině, kde kvantita dosud existuje.

4.14.3.1. Byly však pozice, kdy krácení nenastávalo :

a) v slovech dvojslabičných před přízvukem, srov. čes. *tráva* (rus. *travá*), *víno*, stč. *múka* (< *mōka*), *chvála*, stč. *bieda*, *lice*; toto zachování délky je nejen na celém československém území, nýbrž i v polštině, srov. pol. *mąka* „mouka“, kde je nosové *ą* za pův. dlouhou nosovku, nebo pol. dial. *trąwa* (s *ą* za pův. dlouhé *á*) atd.;

b) v slovech dvojslabičných s intonací akutovou (stoupavou), srov. čes. *vrána*, *sláma*, stč. *bříza* (nč. *břiza*), *jáma*, stč. *múcha* (nč. *moucha*), stč. *miera* (nč. *míra*), *máslo*, *léto* (< *lěto*), *dým* (< *dymō*), *býti*, *krýti* atd. Toto zachování délky je důsledné jen na západnějším území česko-slovenské skupiny (v Čechách); směrem k východu ho ubývá, např. na Moravě jsou četné doklady krácení, srov. moravské *březa*, *jama*, *mucha*, na Slovensku pak krácení převažuje, srov. *breza*, *jama*, *mucha*, *vrana*, *slama* atd., ale *miera*, *viera* (s délkou); obdobně je krátkost i ve staré polštině (pokud tam kvantita byla);

c) v slovech trojslabičných před vnitřní přízvukovou krátkou, srov. čes. *útroba* (< *otroba*), *národ* (< *na'rodō*), *zákon* (< *za'konō*, srov. rus. *zakón*), *východ* (< *vy'chodō*).

Poznámka. Jsou také délky v první slabice trojslabičných slov před pův. přízvukovou dlouhou, srov. čes. *útecha*, slk. *útecha*, čes. *soused* (< *sōsēdō*), pol. *sąsiad*; může tu jít o zobecnění délky na prefixech podle jiných příkladů. – U sloves typu čes. *kouřiti* (< *kūriti*, rus. *kurit'*), *stoupati*, pol. *stąpac'*, čes. *mlátiti*, pol. *mlócić*, luž. *mlócić* (rus. *molotit'*) jde o délku pod novou akutovou intonací (o tom až dále).

Ve všech ostatních případech (mimo výše uvedené tři typy) nastávalo krácení dlouhých i na československém území.

4.14.4. Vznik krátkých variant dlouhých vokálů byl sice příčinou zániku fonologické kvantity, jak jsme uvedli výše, existence dlouhých a krátkých variant pův. dlouhých vokálů však dávala zároveň možnost k opětné fonologizaci kvantitativní korelace (v důsledku tzv. stahování neboli kontrakce, v důsledku vzniku novoakutové intonace nebo tzv. náhradního dloužení v době oslabování a zániku jerů; ale o tom až dále).

4.14.5. Nyní se vraťme k celkovému vokalickému systému po vzniku krátkého *o* a pravých jerů *ь* – *ъ*.

Tento základní systém vypadal takto :

<i>i</i> – <i>y</i>	<i>'u/u</i>
<i>ь</i> – <i>ъ</i>	
<i>e</i> – <i>o</i>	
<i>ě</i> – <i>a</i>	

Projevovala se v něm tendence k přestavbě v trojúhelníkový systém a k postupné, ale dlouho trvající eliminaci *ě*. Tato eliminace *ě* začala tím, že *ě* [ǣ] po sykavkách tupých a po *j* přešlo v *a* (přední variantu *a*-ovou), srov. čě, šě, žě, jě [čǣ, šǣ, žǣ, jǣ] > ča, ša, ža, ja. Na to, kdy tato změna nastala, jsou různé názory. Shevelov se domnívá, že změna nastala už před tzv. II. palatalizací, srov. *dušě* > *duša*, ale *ě* po palat. *c'* zůstává, srov. *vyčě*. Jiní kladou tuto změnu do pozdější doby. My se domníváme, že byla ještě živá v době po tzv. III. palatalizaci (srov. *ǣtka* > *ǣtk'ǣ* > *ǣtc'ě* > *ǣtc'a* > *otca*), tu ovšem za podpory morfologické analogie, ba dokonce ještě po palatalizaci alveolár před vznikem nosových samohlásek. Svědčily by o tom doklady *znajentja* > *znajěNća* (zdloužení *e* > *ě* před střídnicemi za *tj*) a dále *znajěNća* > *znajaNća* > *znajǎća* (stsl. *znajōšta* (gen. sg.), východoslovan. *znajōča*, předčes. *znajōca* atd.); o zdloužení *e* > *ě* před někdejší *tj* svědčí i česká délka v stč. *znajúci* (< *znajōci* f., stsl. *znajōšti*). Změna *'ě* > *a* po *č, š, ž, j* (a také po *c', dz'* a střídnicích za *tj, dj*) však už nebyla živá na konci slova v době vzniku dubletního tvaru *dušě* v gen. sg. a nom. a akuz. plur. na slovanském severu (proti stsl. *dušę*), tedy v době vzniku tzv. třetího *ě* (první *ě* vzniklo z ide. *ē*, druhé *ě* z diftongu *ǣi*, třetí *ě* z *ēN* na konci slova). Jinak *ě* [ǣ] přechází tam, kde si zachovalo nízkou širokou výslovnost, po nových změkčených hláskách v *'a* i později, srov. pol. *będa* > *b'ada*, *męra* > *m'ara*, bulh. *bęlb* > *b'al* [*b'ǣl*], a to za různých fonetických podmínek (ale o tom až dále).

4.14.6. Systém, který jsme si schematicky znázornili, měl různé varianty v závislosti na tom, na které místo se zařadily jery.

4.14.6.1. Na území, kde se později zformoval český jazyk, dále na pozdějším polském a dolnolůžickém území měl tuto podobu:

$$\begin{array}{r} i - y \qquad \qquad 'u/u \\ \text{ь} - \text{ъ} \\ e - o \\ \text{ě} - a \end{array}$$

Oba jery v době svého zániku tu splynuly v *e*-ovou hlásku (ovšem *ь* v *e* měkčící předchozí konsonant, *ъ* v *e* neměkčící, srov. *тѣнь* > *ten*, ale *дѣнь* > *d'ěň*, srov. pol. *dzień*; ale o tom až dále).

4.14.6.2. Na východoslovanském území pak vznikl tento systém:

$$\begin{array}{r} i - y \qquad \qquad 'u/u \\ \text{ь} - \text{ъ} \\ e - o \\ \text{ě} - a \end{array}$$

Týž systém byl i v dialektech makedonských, jak dosvědčují stsl. hlaholské památky (vokalizace *ъ* > *o*). V staroslověnštině se však zároveň projevuje tendence k odstranění *y* (tzv. „diftongizací“, srov. psaní *y* jako spojení *ǣi*, tj. spojení *jeru* a *i*).

4.14.6.3. V jihoslovanských dialektech na území, na němž se později dotvořily jazyky srbocharvátský a slovinský, oba jery zůstaly ve středové poloze a splynuly v jeden redukovaný vokál (který se v hlaholských památkách označuje grafémem pro *ь*). Zároveň se tu projevuje tendence k splynutí *y* s *i*, srov. :

<i>i</i> (< <i>y</i>)	<i>'u/u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ě</i>	<i>a</i>

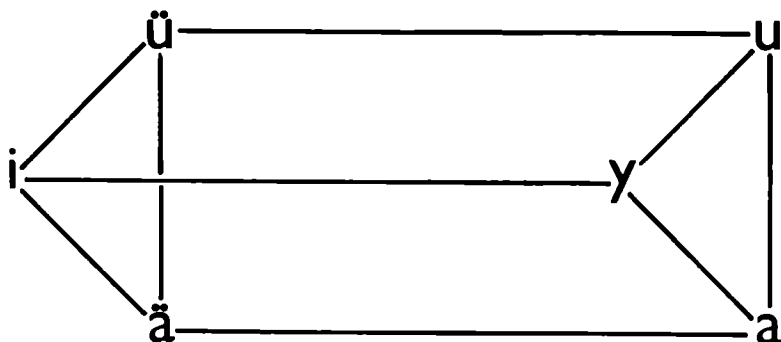
4.14.7. V četných slovanských dialektech se projevuje, jak jsme již připomenuli, tendence k odstranění *ě* [*ǣ*], srov. už uvedené pol. *będa* > *b'ada* a bulh. *бѣбъ* > *b'al*, v některých pak k jeho přesunutí k vyšším *e*-ovým hláskám. Je tomu tak na většině slovanského území, zejména tam, kde původní nosové *ę* dalo nové *ā* (srov. *męso* > pračes. *māso*, praruské *māso* (> *m'aso*), pralужицкэ *māso* atd.). Původní *ě* tu přešlo v hlásku úzkou nacházející se mezi *e* a *i*. Tu se buď k němu přitvořil zadní protějšek v zavřeném *o*, srov. luž. *bręza* – *młócić*, obdobně i v části rus. dialektů, srov. *męra* – *vól'a*, v češtině u *ě* dlouhého, srov. stč. *miera* – *vuole*, v slovenštině *miera* – *vól'a*, nebo došlo později k jeho rozložení, srov. srbocharvátské *vrijeme*, *čovjek* (dialekty jekavské), či k přechodu v *e*, srov. *vreme*, *čovek* (dialekty ekavské), příp. *i*, srov. *čovik* (dial. ikavské). Ale to všechno jsou už procesy probíhající po praslovanském období v jednotlivých slovanských jazycích. Ovšem i nové *ā* (z nosového *ę*), které se dostalo na místo pův. *ě*, bylo později většinou odstraněno (srov. čes. *māso* > *maso*, ruské *māso* > *m'aso*, hornoluž. *māso* > *mjaso*, dolnoluž. *māso* > *męso* atd.; jedině ve střední slovenštině zůstalo po labiálách *māso*). Jak jsme již řekli, jsou to všechno už vývojové procesy samostatných slovanských jazyků.

4.14.8. Základním pozdně praslovanským systémem však byl systém uvedený již dříve, a to:

<i>i</i> – <i>y</i>	<i>'u/u</i>
<i>ь</i> – <i>ъ</i>	
<i>e</i> – <i>o</i>	
<i>ě</i> – <i>a</i>	

Je to systém vzniklý po r. 800 (v době metateze likvid). Z něho lze odvodit všechny pozdější systémy, jež pak postupně přecházejí po zániku jerů v systémy samostatně se vyvíjejících slovanských jazyků nebo aspoň jejich dílčích počátečních seskupení.

4.14.9. Poznámka. Ve staré slovenštině hlaholských památek je možno si dílčí systém dlouhých samohlásek představit takto:

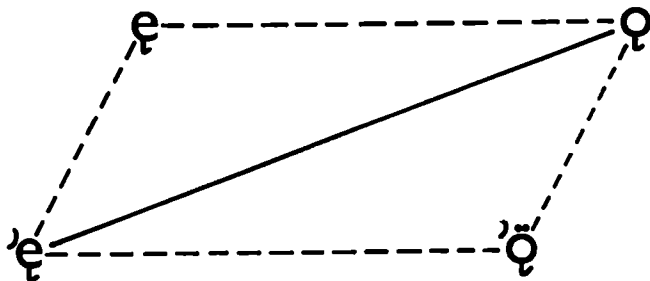

Jde o systém plně vyrovnaný. Je to dáno fonologizací předních variant zadních samohlásek. Hlavním podnětem k tomuto systému byla okolnost, že existovalo *ě* [ä] jako samostatný foném, srov. psaní *kraě* místo *kraja*. Na jeho pozadí tak bylo možno hodnotit i přední 'u jako *ü*.

Systém krátkých samohlásek byl rovněž pravidelný:

U nosových samohlásek bychom si staroslověnský systém v hlaholských památkách (po vzniku zadního *ę* v typech participia *grędeji* místo *grędyi*) mohli představit takto:

V ostatních slovanských jazycích tu bylo přirozeně jen *ę* – 'ę/ę nebo jeho varianty (s *q* místo *ę*).

4.15. FONEMICKÁ STRUKTURA SLOVA V PRASLOVANŠTINĚ PO PROVEDENÍ VŠECH ZMĚN

4.15.1. Po monofongizaci diftongů, provedení tzv. metateze likvid a po vzniku nosových samohlásek byl dokončen proces vyplývající ze zákona otevřených slabik (zákonu po stoupající sonoritě slabiky). Všemi těmito změnami byl tento proces

vlastně završen. Jazyk se tak vrátil k základní struktuře slabiky a slova, kterou měl kdysi v předindoevropském (nostratickém) a patrně i v raném protoindoevropském období, totiž k struktuře *CACA* (příp. *CACACA*) nebo *CRACA*, srov. *vra-na/vro-na*, *zla-to/zlo-to* (obě jsl. a zsl.), *slo-vo*, *smo-la*, *bro-db*, *CARACA*, srov. *vo-ro-na*, *zo-lo-to* (obě vsl.) nebo *CRCA* se sonantním *ʔ*, *!* uzavírajícím slabiku na místě vokálu, srov. *vʔ-ba*. V typu *CACA* mohl být počáteční konsonant (*C*) reprezentován i skupinou *ST*, srov. *sta-ti*, *sko-ro*, *kvě-tb/cvě-tb*, v typu *CRACA* rovněž skupinou *ST*, srov. *stra-chb*, *skri-pa-ti*, *strě-šti* (stsl.), *stra-na/stro-na* (jsl. a zsl.); totéž platí v menší míře i o skupině *CRCA*, srov. *svʔ-bě-ti*.

Samohlásku *A* mohla reprezentovat jakákoli samohláska (včetně jerů a nosových samohlásek), srov. *db-va*, *kʔ-tb* „kout“, *pe-tb*, *mʔ-ka* atd.

V druhé a třetí slabice typu *CACACA* rovněž mohly být místo jednoduchého konsonantu skupiny *ST*, *SL*, *STL*, *TL*, srov. *ne-sti*, *po-slě-db-nb*, *jb-skra* (stsl. *i-skra*), *jb-gra* (stsl. *i-gra*), *bo-brb*, *ju-tro* atd.

4.15.2. Nemohla se však uvnitř slova vyskytovat taková spojení, která nebyla obvyklá na počátku slova, např. *pt*, *bt*, proto *te-pti* > *te-ti* „tepat“, *gre-bti* > *gre-ti* „hřebat“, dále *bn*, *pn*, *vn*, srov. *gy-bnʔ-ti* > *gy-nʔ-ti* „hynout“, *gb-bnʔ-ti* > *gb-nʔ-ti* „hnout“, *ka-pnʔ-ti* > čes. *ka-nou-ti* (nově analog. též *kápnouti*), *to-pnʔ-ti* > *to-nʔ-ti* „tonout“, *ky-vnʔ-ti* > *ky-nʔ-ti* „kynouti, kývati“, *ky-pnʔ-ti* > *ky-nʔ-ti* „kynouti (o těstu)“ atd.

4.15.3. Rozdílly jsou ve skupinách *dl*, *tl*. V západoslovanských dialektch praslovanštiny se připouštějí, srov. *ve-db*, *ple-tb*, *my-dlo*, *ra-dlo*, ve většině slovanských dialektů je tu zjednodušení, srov. *ve-b* (rus. *věl*), *ple-b* (rus. *plěl*), *my-lo*, *ra-lo* atp. Na okrajích jazykového území se však zachovaly stopy pův. *dl*, *tl* změněné na *gl*, *kl*, srov. pskovské *privegli* < *privedli*, *sustrěkli* < *sustrětli*, *perecok* „perečet, přečetl“, *pricklas'* „přičetla se“, *žaglo* < *žedlo* atp. Rovněž skupina *dn* se zjednodušila na většině území s výjimkou západoslovanského, srov. za pův. *vę-dnʔ-ti* je rus. *vjanut'*, br. *vjanuc'*, ukr. *vjánuty*, sln. *veniti* (dial. *vénoti*), sch. *venuti*, mak. *vene*, ale v západoslovanských jazycích je čes. *vadnout*, slk. *vädnúť*, hl. *wjadnyć*, pol. *wiednać*.

4.15.4. Těmito příklady jsme nevyčerпали všechny možné případy zjednodušení souhláskových skupin a možností jejich realizace na počátku slova i na počátku druhé a třetí slabiky. Aspoň některé příklady si můžeme ještě uvést:

Psl. *stry-jb* „strýc, otcův bratr“ pochází ze staršího **strū-jos*, jeho základ z *ptrū-* a ten z ide. *p^otrū-*, který odpovídá lat. *patruus* a sti. *pitrvya-*. Žije tedy ve slově *stryjb* „strýc“ slovo *patēr*, sti. *pitr-*, oboji z *p^otēr*. Vidíme, že neobvyklá skupina *ptr-* byla změněna na obvyklou *str-*.

Stsl. *vrě-mę* „čas, doba“ < *ver-tmę* < *vert-men* (kořen *vert-* „otáčeti se, vrtěti“, tedy „kolo času“). Skupina *tm* neobvyklá na počátku slabiky se zjednodušila na *m*.

Stsl. *ple-mę* < *ple-dmę* < *pled-men* (souvisí s *plod*, *ploditi*); zjednodušení *dm* > *m*.

A takových příkladů bychom mohli uvést více. Ale pro ilustraci struktury praslovanštiny to stačí.

4.15.5. Žádné slovo na konci klasického praslovanského období nemohlo končit na konsonant. Zdánlivou výjimku tu tvoří některé předložky jako *vъn*, *sъn*, *jbz* a příslušné předpony jim odpovídající. Ale ty tvořily jednotku s následujícím slovem, srov. *vъn-jemь*, *vъ-ňe-mь*, *sъn-ji-mi* > *sъ-ňi-mi*; *jbz-sъpъ* > *jb-sъ-pъ*, gen. *jb-sъ-pa* > čes. *jespa*, k tomu pak nový nominativ *jesep* „písečný nános v řece“. Další doklady viz za kapitolou o vývoji na konci slova.

Byla tedy po všech změnách základním typem slabiky slabika *CA*, přičemž za *C* (konsonant) mohly být připuštěny i některé skupiny konsonantů, jak jsme uvedli výše, za *A* pak všechny vokály (včetně nosovek a jerů) a sonantní *ɾ*, *ʃ*.

4.16. KONSONANTICKÉ A VOKALICKÉ ALTERNACE PO PROVEDENÍ VŠECH PRASLOVANSKÝCH ZMĚN

4.16. Konsonantické a vokalické systémy po provedení všech praslovanských změn jsme si již ukázali (srov. 4.10. a 4.14.). Nyní si uvedeme alternace hlásek, které v důsledku těchto změn vznikly.

4.16.1. Po praslovanských palatalizacích velár vznikly alternace *k–č–ć* (srov. *рѣка*, *рѣчка*, *рѣцѣ*), *g–ž–ź* (*noga*, *ножка*, *ножѣ*), příp. *g–ž–dź* (srov. na polském území pův. *noga*, *ножка*, *na nodzě*, v nové pol. *na nodze*), *ch–š–ś* (*mucha*, *мушка*, *мушѣ*) nebo *ch–š* (*mucha*, *мушка*, *мушѣ* na západoslovanském území, patrně bez střední slovenštiny). Po provedení palatalizace alveolár k tomu přistoupily alternace *s–ś* (*nositi* – *nošensь*), *z–ź* (*voziti* – *vožensь*), *r–ř* (*tvoriti* – *trořensь*), *l–l'* (*chvaliti* – *chval'ensь*), *n–ń* (*goniti* – *goňo* < *gonjo*), *t–t'* (*ć*), *d–d'* (*dź*). Prasl. *t'* (*ć*), *d'* (*dź*) se pak v různých slovanských jazycích realizovaly různě, v staroslověnštině jako *št*, *žd*, odtud alternace *t–št* (*obratiti* – *obraštŏ*), *d–žd* (*sqđiti* – *sqđdensь*), v češtině jako *t–c* (srov. čes. *obrátni* – *obrácen*), *d–z* (*souditi* – *souzen*) atd., jak jsme to viděli při vlastních výkladech. Alternovaly někdy i skupiny hlásek, srov. *sl–šl'* (*mysliti* – *myšlensь*), *zn–žn'* (*blazniti* – *blažňo*). Tam, kde vzniklo *l'* epentetické, alternovaly *p–pl'*, *b–bl'*, *m–ml'*, *v–vl'* (srov. *pristŏpiti* – *pristŏpl'ŏ*, *l'ubiti* – *l'ubl'ensь*, *loviti* – *lovl'ensь*, *lomiti* – *loml'ŏ*).

4.16.2. V důsledku vokalických změn (monoftongizací diftongů) alternovalo *ě–oj*, srov. *pěti* (< *poi-tei*) – *pojŏ*, *i–oj*, srov. *bíti* (< *bei-tei*) – *bojŏ*, *u–ov*, srov. *kujŏ* – *kovati* (< *kou-ā-tei*), *'u–ev*, srov. *řuti* – *revŏ* „řvát“.

4.16.3. Výrazně se psl. změny vokalické odrazily i v tzv. ablautu (vokalické alternaci, střídě). Vokalické alternace (ablaut) zděděné z indoevropského období se v praslovanštině poněkud pozměněné zachovaly. V důsledku změny *ā > o* okolo r. 800 se opět obnovil starý kvalitativní ablaut (střída) v podobě *e–o*, ve zdložené podobě však jako *ě–a* (po změnách *ē > ě*, *ō > a*). Ukážeme si to na ablautové řadě kořene *mer* i na dalších kořenech:

redukovaný stupeň a)(„nulový“) b)	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ě</i>	<i>a</i>
<i>сѣмѣтъ</i> <i>мѣрѣ</i>	<i>*mertī</i>	<i>morъ</i>	stč. <i>umierati</i>	čes. <i>mařiti</i>
	stsl. <i>mřěti</i>			
	<i>гѣнати</i>	<i>ženъ</i>	<i>gonъ</i>	- <i>gaňati</i>
		<i>nesъ</i>	<i>nositi</i>	- <i>našati</i>
	<i>бѣрати</i>	<i>berъ</i>	<i>sъborъ</i>	stč. <i>sbierati</i>
	<i>тъци</i>	<i>tečety</i>	<i>tokъ</i>	- <i>těkati</i>
	<i>ръци</i>	aor. <i>reče</i>	<i>rokъ</i>	- <i>tačati</i>
			<i>rěčъ</i>	
<i>*kvit-</i>	<i>*kveit-</i>	<i>*kvoit-</i>		
<i>квѣтъ/цвѣтъ</i>	<i>kvistī/cvistī</i>	<i>kvěťъ/cvěťъ</i>		
<i>*bud-</i>	<i>*beud-</i>	<i>*boud-</i>		
<i>бѣдѣти</i>	stsl. <i>bl'udъ</i>	<i>buditi</i>		
<i>*buH(> bū)</i>				<i>*bōu(< bouH)</i>
<i>byti</i>				- <i>baviti</i>
<i>*krouH(> krū)</i>		<i>*krou(H)</i>		
<i>kryti</i>		<i>krouъ</i>		

Jak je vidět z příkladů, diftongické kořeny typu **kveit*, **beud* mají v redukovaném stupni *ь, ъ* (< *i, u*), v *e*-ovém stupni *i* (< *ei*), *'u* (< *eu*), v *o*-ovém stupni *ě* (< *oi*), *u* (< *ou*), ve zdloženém stupni za *ōu* bývá *av*, srov. *byti* – *baviti*, *tyti* – *-taviti*. U kořenů s laryngálou je v redukovaném stupni *y* < *ū* (< *uH*).

4.16.4. Jsou také některé rozdíly mezi slovanskými jazyky. Dloužením redukovaného stupně *ь, ъ* vznikají *i, y*, srov. stsl. *мѣрѣ* a k tomu zdložené *umirati*, stsl. *бѣрати* a k tomu zdložené *sъbirati*, psl. *sъpъ* a k tomu zdložené *sypati*. V češtině místo *umirati*, *sъbirati* máme zdložený *e*-ový stupeň, srov. *umierati*, *sbierati* jako *utiekati* (psl. *-těkati*). Redukovaný kořen v slově *дѣхъ* „dech“ má *o*-ový stupeň v *duchъ* (< **dousos*), zdložený redukovaný stupeň v psl. *dychati*, čes. *dýchati*.

4.16.5. Celý praslovanský systém vokalických alternací (pokud nebyly zastřeny dalšími hláskovými změnami) si můžeme podle Erharta a Večerky představit takto:

Příklady: *nesti* – *nositi*, *vesti* – *voditi*, *rekø* – *rěčb*, *tekø* – *těkati* (čes. *utíkati*), *goniti* – *gañati*, *točiti* – *tačati*, *mьrø* – *umirati*, *dьchnøti* – *dychati*.

Někdy je ovšem alternance hláskovými změnami zastřena: srov. *vežati* „vázati“ – *ozьbьb* „uzel“ (o-ový stupeň), *tegnøti* „táhnouti“ – *vьz-toğa* „stuha“, *zьrjeti* „zřítí“ (red. stupeň) – **zork-* > *zrakь* (o-ový stupeň).

4.17. PRASLOVANSKÝ PŘÍZVUK A PSL. INTONACE

4.17. Praslovanština zdělila z indoevropského a protobaltského (baltoslovan-ského) období přízvuk volný a pohyblivý. Zdělila také dvě intonace, a to intonaci akutovou (raženou), která byla v slovanštině v podstatě stoupavá, a intonaci cirkumflexovou (taženou), která byla v slovanštině klesavá. Intonace akutová byla na dlouhých vokálech (vzniklých v ide. období po zániku laryngál), krátké vokály neměly žádnou intonaci (chovaly se však při přízvukových změnách, jako by měly intonaci cirkumflexovou). Pův. ide. krátké diftongy *ei*, *oi*, *ai*, *eu*, *ou*, *au* a stejně tak skupení vokál + sonanta *r*, *l*, *m*, *n* měly intonaci cirkumflexovou. Pův. dlouhé diftongy (v nichž zanikla v ide. období laryngála) měly intonaci akutovou. Po monoftongizaci diftongů, vzniku nosovek *ę*, *ø* a při metatezi likvid se na nových slabikách mohly objevit dvojí intonace. Tyto dvojí intonace jsme mohli velmi dobře pozorovat při skupinách *tärt*, *tält*, *tert*, *telt*. Měly-li intonaci akutovou (raženou), je v ruštině přízvuk na druhém vokálu, srov. *voróna*, *kolóda*, *solóma*, *berěza*, *umerét*, a v češtině délka, srov. *vrána*, *sláma*, *kláda*, *břieza* > *bříza*, *umřieti* > *umřítí*. Měly-li intonaci cirkumflexovou (taženou), je v ruštině přízvuk na prvním vokálu (nebo na žádném) a v češtině krátkost, srov. rus. *béreg*, *górod*, *gólovu* (*golová*), čes. *břěh*, *hrad*, *hlad*, *hlavu* (*hlava*). V srbocharvátštině je na rozdíl od češtiny zachována délka při cirkumflexové intonaci, srov. *brég*, *grád*, *glávu* (klesavá dlouhá), za pův. akut je naopak krátká klesavá, srov. *vràna*, *slàma*, *jàma*, *brèza*. Srovnáním ruského tzv. plnohlási, české délky (nebo krátkosti) a srbocharvátšských intonací (těch, které zůstaly na svém pův. místě) se dají zjistit poměrně úspěšně pův. praslovanské intonace. Při tomto srovnání nám pomáhají i litevské intonace a rekonstruovaná podoba indoevropská (s laryngálou nebo bez ní).

4.17.1. Příklady na akutovou intonaci: raně ide. **duH-mo-s* „dým“, sti. *dhūmá-*, lit. *dūmai* (plur.), sch. *đim* (s krátkou klesavou intonací), čes. *dým* (s délkou); ide. **kruH-*, prasl. *kryti*, sch. *kr̥iti* (s krátkou klesavou), čes. *krýti*; ide. *kolH-mo-*, řec. *kalamos*, rus. *solóma* (přízvuk na druhém *o*), čes. *sláma* (s délkou), sch. *slāma* (s krátkou klesavou); ide. **arH-*, lit. *árti* „orati“, čes. *rádlo*, pol. *radlo* (s *ra*, neboť jde o akut. intonaci, jinak by bylo *ro*), sch. *r̥alo* (s krátkou klesavou); nostratické *buHi* „růsti, stávatí se, býti“, ide. *buH-* (dříve označ. *bhuH-* > *bhū-*). lot. *būt*, lit. *būti*, čes. *býti*, sch. *biti* (s krátkou klesavou); lit. *béržas* (ide. rekonstr. **berHǵā-*), rus. *berěza*, čes. *břieza* > *bříza*; lit. *liėpa*, čes. *lípa*; lit. *álkti*, čes. *lakomý* (s *la*, což svědčí

o akutové intonaci, za cirkumflex by bylo *lo*), sch. *lākom* (s krátkou klesavou) atp. Daly by se uvést i další doklady, např. lit. *pilnas* a *vilkas* (s cirkumflexem), kterým odpovídá srbocharvátské *pūn* (s krátkou klesavou za pův. akut) a *vūk* (s dlouhou klesavou za pův. cirkumflex). Je z toho vidět, že v psl. *p^ol^ons* byla intonace akutová (ide. základ **p^ol^oHno-*), kdežto ve *v^olk^os* (ide. **w^olk^oos*) byla intonace cirkumflexová.

4.17.2. Ještě v protobaltském (baltoslovanském) období došlo k přesunu přízvuku ze slabiky s intonací cirkumflexovou (nebo z krátké slabiky bez intonace) na následující slabiku s intonací akutovou. Příklad:

lit. *l^oranka* → *ran^okā*
psl. *l^oroka* → *ro^okā*, rus. *ruká*

ale v akuzativu

lit. *l^orañk^o* (se zachováním přízvuku na první slabice)
psl. *l^oroko*, rus. *ruk^o* (rovněž se zachováním přízvuku)

V nom. sg. přešel v litevštině i ve slovanštině přízvuk z první slabiky s intonací cirkumflexovou na následující slabiku s intonací akutovou, tj. na koncové *a* (které vzniklo z ide. *eH*, *oH* n. *aH*). V akuzativu přesun přízvuku nenastal, protože obě slabiky měly intonaci cirkumflexovou.

Další příklad:

psl. *gālva* > rus. *golová*
psl. *gālvo* > rus. *gólova*

Podobně rusky *vodá* – *vódu*, *borodá* – *bórodu*, *storoná* – *stóronu*, *nogá* – *nógu* atd.

V lok. sg. měla psl. koncovka *-u* (vzniklá z ide. *-ouH*) rovněž intonaci akutovou. Proto na ni přechází v ruštině přízvuk, srov. *béreg* – *na beregú*. Tento stav potvrzuje i srbocharvátština, která má sice v nom. *brég*, *grâd*, ale v lokálu *brégu*, *grádu* (což reprezentuje pův. koncový přízvuk přesunutý až v samostatném vývoji srbocharvátštiny na první slabiku).

4.17.2.1. Přesun přízvuku ze slabiky s intonací cirkumflexovou (nebo s krátkým vokálem) na následující slabiku s intonací akutovou (srov. lit. *rankà*, rus. *ruká*) objevili pro litevštinu F. de Saussure a pro slovanštinu F.F. Fortunatov. Nazývá se proto tento „zákon“ jejich jménem. Je-li tato interpretace správná, potvrzuje to také tezi, že intonace mohly mít i slabiky nepřizvučné.

Zákon Fortunatovův a de Saussurův způsobil pohyblivost přízvuku v četných paradigmatech, jak jsme uvedli výše, srov. rus. *ruká* – *ruk^o*, *béreg* – *na beregú*, dále u adjektiv v ruštině, srov. *nov* – *nová* – *nóvo* (s přechodem přízvuku u femina na *-a*), u participií, srov. rus. *úmer* – *umerlá* – *úmerlo* atd.

4.17.3. Poznámka 1. Jen pro úplnost zde připomínáme také tzv. „zákon Hirtův“, podle kterého se v pozdně ide. období přesunul přízvuk z koncové slabiky na předcházející slabiku s intonací akutovou. Jako příklad se uvádívá sti. *dhūmá-*, lit. *dūmai*, slovan. *dymъ* (čes. *dým* atd.); ide. rekonstrukce je *duH-mo-s*

(dříve *dhūH-mo-s*), jak jsme uvedli už dříve, proto akutová intonace na první slabice po zániku laryngály. Další příklad: sti. *bhūti-*, lit. *būti*, psl. *byti*, čes. *býti*, sch. *bīti* (s krátkou klesavou za akut); sti. *grivá-*, psl. *griva*, čes. *hřiva* (s délkou za akut), sch. *grīva* (s krátkou klesavou). Tento „zákon“ nemá pro praslovanštinu takový význam jako zákon Fortunatovův a de Saussurův (spíše se připomíná v rámci ide. srovnávání). Je také některými lingvisty zpochybňován.

4.17.4. Poznámka 2. V pozdně praslovanském období se při oslabování jerů a při přechodu přízvuku ze slabiky s jerem na předcházející slabiku objevila další intonace, tzv. intonace novoakutová (nová ražená). Ale o ní až po výkladech o zániku jerů (kap. 6.6.).